

טוב שכן קרוב מאח רחוק

4

הפרדה ושיתוף במקום המגורים

רבקה בר-יוסף ודלית נחשון-שרון

מבוא

המרחב בו אנשים חיים, פועלים ויוצרים קשרים מעצב אותם, הוא יוצר זיכרונות ודימויים ומהווה חלק לא מבוטל של זהותם האישית. המרחב האובייקטיבי הופך לסובייקטיבי. הוא ותכולתו החומרית והאנושית טווים רשת תקשורתית, לא מילולית בחלקה, אך חשובה ביותר. למרחב יש ערך סמלי המשתלב במערכת תרבותית של טבע, מיקום, נוף סביבתי ונוף אנושי הנשארים עם התושבים גם כשהם עוברים למרחב אחר. יש חוקרים המבדילים בין המרחב הקבוע לבין המקום הפרטי הצמוד לפרט ונע עמו ממרחב למרחב¹. בעולם הפרטי משמעותו של שוויון היא תחושה שהמרחב פתוח מבחינת הזדמנויות ואין תחושה של קיפוח יחסי. המשמעות הפרטית של פלורליזם היא חופש הבחירה של המקום במרחב, ארגונו ותוכנו.

בדיונים גיאוגרפיים רבים נחקרה החלוקה הבלתי-שוויונית של תנאים סביבתיים של אקלים, נוף, מים וקרקע ושל אירועים היסטוריים שהשפיעו על אזור כלשהו. הנגישות של משאבי טבע ושל שירותים מהווה את הפן החברתי של מחקרים גיאוגרפיים רבים, המתקשרים לשאלות מוסריות של השוויון החברתי. קיומם של שירותים ומשאבים נגישים לכאורה אינו אחיד לכל קבוצות אוכלוסייה. מערכת ביוב אינה מבטיחה את הביוב של אזורי שכונות עוני, קיום של כבישי גישה אינו מעניק באופן אוטומטי תחבורה לכל וקיום בתי-חולים אינו אומר שהכל זוכים לטיפול מספק. בקיצור, נגישות במרחב אינה חופפת את הזמינות של הזדמנויות לשימוש בשירותים הקיימים.

מושגים של מרכז ופריפריה מופיעים בשיח הגיאוגרפי ובשיח החברתי. בשיח החברתי מניחים את האפשרות של קיום מרכזים אחדים, פוליטי, כלכלי, דתי ותרבותי. מושגים אלה אינם זהים בהכרח עם המרכזים הגיאוגרפיים. המרכזים החברתיים הם פחות יציבים מאשר מרכזים גיאוגרפיים והדינמיקה של עיצוב ושינוי שונה בשניהם. הגישה החברתית חייבת להתחשב במערכת המוסרית-ערכית ולהתמודד עם דילמות של שוויון ושל שילוב.

It is necessary to avoid the suggestion that spatial characteristics should be merely seen as providing the environment within which social activity happens to take place. Most aspects of the spatial environment are themselves humanly produced and humanly changeable. They thus convey meaning, that they are part of the meaningful structures which flow from and which reproduce on-going social activity. (Urry, 1995)

¹ Sack, 1992

הרעיון העיקרי המקשר בין ניתוח גיאוגרפי של יישובים לבין ניתוח סוציולוגי הוא "שניתן לראות את הסביבה הבנויה בתור מרכיב מרכזי ליצירת חיים חברתיים, התניית פעילות ויצירת הזדמנויות בהתאם לחלוקת הכוח במערכת החברתית-מרחבית"².

ענייננו בפרק הוא פירוד ואי-שוויון חברתיים המוגדרים על-ידי החברה, נגרמו על-ידי החברה ושינוים הוא תהליך חברתי. הדיון באי-שוויון בכלל ובאי-השוויון המרחבי בפרט נתקל בהכרח בדילמה בסיסית הנוגעת לעצם תכליתו של העיסוק בנושא. האם התכלית היא הצגת מצב בלבד או שהצגה זו צריכה להוות בסיס לדיון על מדיניות מרחבית? האם נעסוק בהיעדר שוויון בתחומים מסוימים או בתוצאות החברתיות שסביר לחשוב שנגרמו על-ידי אי-השוויון? אולי השאלה הרלבנטית ביותר היא אינה שוויון אלא איכות חיים נאותה לתושבי ישראל באשר הם. אין ספק שיש קשר בין נושאים אלה, אולם אין להניח שהם חופפים והקטנת אי-השוויון תתקן באופן אוטומטי את הבעיות החברתיות שנוצרו במרחבים שונים ותבטיח גם תנאי חיים נאותים. אף על פי שניתן להצביע על הסבירות שאי-השוויון הוא אחד הגורמים החשובים של המפה החברתית המרחבית של ישראל, אין להסיק מכך ששינויים ברמת אי-השוויון – בין אם הקטנתה או הגדלתה – יביאו לשינויים מקבילים באופיין החברתי של היחידות המרחביות. את הסיבות לכך ניתן כנראה למצוא הן באי-הפיכותם של תהליכים חברתיים והן במורכבותו של הקשר בין אי-שוויון לבין איכות החיים. מבחינת מדיניות חברתית יש הבדל משמעותי אם הדגש הוא על עיקרון השוויון או על העיקרון של סיפוק צורכיהן של קבוצות אוכלוסייה המרוכזות במסגרת טריטוריאלית כלשהי. היות שלעיקרון השוויון יש משמעות ערכית וסמלית, ניתן לומר שתחושת אי-השוויון נקשרת להרגשות של קיפוח ומהווה גורם שלילי מבחינת איכות החיים.

העניין של הפרט הוא בראש ובראשונה בהשגת רמת חיים ואיכות חיים נאותות ובצמצום אי-השוויון לרמה "סבירה" המוגדרת על-ידי החברה. בחברה פלורליסטית עשויות להיווצר הגדרות שונות לאי-שוויון סביר ולרמת חיים נאותה ונשאלת השאלה, האם בחברה פלורליסטית יכולה להיווצר הסכמה על קריטריונים אחידים של שוויון. האם תחת המעטה של פלורליזם השוויון אינו נפגע או האם תחת המעטה של שוויון חופש הבחירה אינו נפגע. אין ספק שמגע בין קבוצות אוכלוסייה מאפשר יצירת מערכת מושגים משותפת באשר לציפיות לגבי שוויון וחופש בחירה.

שאלת השילוב או הפירוד במרחב של קבוצות אוכלוסייה היא אחת השאלות הנוקבות של כל חברה רב-תרבותית או חברת מהגרים, בין אם מדובר בהגירה פנימית או הגירה בין ארצות. הדיון על שוויון ושילוב חברתי ניסוב סביב השאלה, האם ייתכן שוויון בין קבוצות אוכלוסייה מופרדות. בארה"ב הוויכוח התמקד על שילוב או הפרדה של הגזעים, בין מצדדי האפשרות של "separate but equal" (נפרד אבל שווה) לבין מי שטען שהפרדה מנציחה אי-שוויון. לא ננסה לדון כאן בתשובות התיאורטיות, האמפיריות או המוסריות השונות של שאלה זו. אך ראוי להזכיר נקודות אחדות: ראשית, כשקבוצה מופרדת היא מיעוט קטן מספרית, הממוקם רחוק ממרכזי הכוח בתחומים רלבנטיים לקבוצה, מעטים הסיכויים להשיג את רמת החיים של הקבוצות הגדולות. קבוצה כזאת נמצאת בסכנה של שוליות מתמשכת. שנית, ההפרדה עצמה יכולה להיתפס כהדרה ולחזק את תחושות הקיפוח. קבוצות גם עלולות להדיר את עצמן מהחברה הרחבה, מכלכלתה ותרבותה ומהחובות והעומס של האזרחות כדי לשרוד³. גם אם הפירוד הוא ביטוי של חופש הבחירה, המשרת את רצון הקבוצה לשרוד כיחידה חברתית-תרבותית נבדלת, יכול אי שילובה לפגוע באיכות חייה; ושלישית, בכל חברה קיימת סכנה שהפרדה תפגע בתשתית הסולידריות החברתית הבסיסית הרצויה, בהיותה תלויה, כמובן, במידת ההסכמה להפרדה, בקביעותם ובנוקשותם של המחסומים המפרידים. גורם חשוב בתבנית ההפרדה-הדרה הוא קיומו של אתוס של שילוב והציפייה המיקרו והמאקרו-חברתית לאינטגרציה.

² Sibley, 1995
³ ראה גם Roberts, 1995.

הפרק מתייחס למערכת המרחבית של אזרחי ישראל תוך הדגשה של שני פרמטרים עיקריים: הפרדה ועירוב מרחביים בין קבוצות אוכלוסייה המזוהות היטב בחברה הישראלית והדירוג המעמדי שלהן כביטוי לשוויון או אי-שוויון.

אזורי המגורים בין אם אלה שכונות, יישובים או מרחבים רחבים יותר הם רב-פונקציונליים וניתן לדון בהם מפרספקטיבות פונקציונליות שונות. המקום מספק לפרט כתובת הממקמת אותו במרחב החברתי-גיאוגרפי, מסגרת של הזדמנויות צריכה ושל שוק עבודה. לעתים המקום הוא בסיס להזדהות ערכית-אידיאולוגית וחברתית, הוא מעורר זיכרונות, רגשות, נוסטלגיות והנאות אסתטיות. אולם בראש ובראשונה הוא צומת מפגש ותקשורת חברתית. אין לזהות את המפגש הזה עם קהילתיות או קהילה במובן של "קבוצה חברתית מלוכדת על בסיס סולידרי". קהילתו של אדם אינה נמצאת בהכרח במקום מגוריו. קהילות יכולות להיווצר על בסיס סולידריות שונים – דת, שפה, תרבות או אינטרסים אחרים משותפים. החברים בקהילות יכולים להתגורר במרחק גיאוגרפי.⁴ בכל זאת ולמרות שטכנולוגיית התקשורת מקשרת בין רחוקים במרחב, יוצרת הנוכחות במרחב משותף (co-presence) מידה מסוימת של תלות ושל תקשורת שאינה תמיד מילולית.⁵ הנוכחות המשותפת מעבירה מידע על הנוכחים, שהם בעצמם לא תמיד מודעים לו ואף לא תמיד מעוניינים להעביר. היא טעונה שפע של מרכיבים, שהתקשורת ממרחק אינה יכולה לספק על אף טכנולוגיות התקשורת המפותחות. המסר המועבר דרך התקשורת הטכנולוגית הוא מכוון ומבוקר על-ידי המעבירים הרבה יותר מאשר המסרים והמידע המופקים במצבים של נוכחות משותפת.⁶ ברור, אם כן, שיש עניין לוודא האם קבוצות שונות של אוכלוסייה נמצאות במצב של "נוכחות משותפת" או במרחבי חיים נפרדים.

להלן יידונו מידת ההפרדה והעירוב במרחב בין האוכלוסייה היהודית והלא-יהודית – האזורים החד-לאומיים לעומת אזורים המעורבים. נעסוק בסגירות או פתיחותן של קבוצות המשנה בתוך כל אחת מאוכלוסיות אלה. לגבי לא-יהודים – נתמקד במידת הסגירות הקיימת בין מוסלמים, נוצרים ודרוזים ולגבי היהודים נתייחס למידת ההפרדה בין קבוצות לפי מוצא וותק בארץ. החלק האחרון בעבודה יציג את הדירוג המעמדי של היישובים והקשר בין ההפרדה והעירוב המרחביים לבין הדירוג המעמדי.

⁴ Massey, 1994

⁵ Goffman, 1968

⁶ Boden and Molotch, 1994

חלק א': שילוב ופירוד במרחב הגיאוגרפי

1. יהודים ולא-יהודים

מדינת ישראל מוגדרת כמדינה יהודית או מדינת היהודים. משמעות הדבר שאופייה של המדינה הוא יהודי בעיקר, כפי שצרפת היא צרפתית. בתוך המדינה היהודית הובטח שוויון זכויות לכל אזרחי המדינה, יהודים ולא-יהודים. אולם המינוח 'מדינת היהודים' מעורר תחושה של בעלות בלעדית ואינו מרמז שהמדינה היא של כל אזרחיה. על אף ששני מושגים אלה אינם זהים אין הקפדה על שימוש והם מוחלפים זה בזה בשימוש היום-יומי. לפי שני המונחים הלא-יהודי הוא 'האחר' שהוא מיעוט. הכותרת של 'המיעוט' מכוונת בדרך-כלל לאזרחי ישראל שאינם יהודים. כותרת זו איננה מתייחסת לעולים שאינם יהודים, שהגיעו כבני משפחה של יהודים מתוקף חוק השבות. היא איננה מתייחסת גם ללא-יהודים רבים, שהגיעו בעשור האחרון כ'עובדים זרים', שאינם אזרחים.

האוכלוסייה בישראל מתפצלת לפיכך לשלוש קבוצות על פי השתייכות של דת-מוצא ועל פי אזרחות: אזרחים יהודים, אזרחים שאינם יהודים ולא-יהודים שאינם אזרחים. ההבדל בין שלוש הקבוצות אינו רק מספרי אלא מסמן גם היררכיה של כוח. ההנחה היא שכל היהודים הם אזרחים בפועל או בכוח על בסיס חוק השבות. אזרחי ישראל הלא-יהודים, המיעוט הרשמי, הם בבחינת שותף במערכת מדינית-טריטוריאלית עם הרוב היהודי הדומיננטי. הכינוי עובדים זרים מסכם את מהות מעמדם של אלה הנמצאים כאן בזכות היותם מועסקים.

חלוקה זאת לקטגוריות מוגדרות היטב מופרת על-ידי קבוצות שמעמדן אינו ברור, כמו קבוצת אזרחים לא-יהודיים, שעלו כאמור על בסיס חוק השבות, בהיותם בני משפחה של עולים הנחשבים יהודים. מעמדם שווה, כביכול, לזה של קרוביהם היהודיים אולם אין זה כך. מעמדם החברתי אינו תמיד נוח ואין לגיטימציה מלאה להיותם בני דת אחרת. מספרם המדויק אינו ידוע, הם אינם שייכים למיעוט באופן רשמי אבל גם אינם שייכים שייכות מלאה לקבוצה הדומיננטית ובמידה מסוימת הם כעין אנוסים⁷. קבוצה אחרת, קטנה בהרבה, היא של מי שמוגדרים תושבים, שלרוב גם הם אינם יהודים. ביניהם כאלה הנמצאים כאן שנים רבות, ילידיהם נולדו כאן, הם בעלי זכויות מסוימות כגון ביטוח לאומי, זכות הצבעה בבחירות המוניציפליות אבל הם אינם אזרחים ואין תהליך מוגדר להפיכתם לאזרחים. הכותרת התקנית 'אוכלוסיית ישראל' מכוונת, בדרך-כלל, רק לאוכלוסיית אזרחי המדינה ורק לגביהם יש נתונים המשכיים ובדוקים. מסיבה זו גם אנו עוסקים במעמד המרחבי של אזרחי ישראל בלבד.

היהודים מהווים 79 אחוז מאוכלוסיית ישראל (כולל גם בני משפחותיהם הלא-יהודים) ו-21 אחוז כלולים בקטגוריה של לא-יהודים (ערבים דרוזים ואחרים). ביישובים העירוניים, בהם עוסק הפרק, מתחלקת האוכלוסייה בדומה להתפלגותה הכללית בין יהודים ולא-יהודים.

א. הפרדה ועירוב ביישובים

בתוך היישובים העירוניים⁸, שלגביהם נאספו הנתונים – 203 יישובים – ניתן לסמן שני גושים גדולים של יישובים "סגורים" וגוש של יישובים 'פתוחים'. היישובים הסגורים כוללים 118 יישובים יהודיים, בהם כשלושה מיליון נפש (כ-72 אחוז מהאוכלוסייה היהודית של רשימה זו) ו-77 יישובים, בגוש הלא-יהודי,

⁷ ראוי לציין כי מאז מפקד 1995 מוצגת קטגוריה חדשה בסטטיסטיקה של קבוצות האוכלוסייה – "ללא סיווג דתי". הכוונה בדרך-כלל לבני המשפחה הלא-יהודים, על פי ההלכה, של עולים יהודיים. היקף אוכלוסייה זו ב-1998 כ-130 אלף נפש (מדובר על כחמישית מן העולים שהגיעו בעשור האחרון).
⁸ למ"ס, 1999.

שבו 650 אלף נפש (כ-70 אחוז של הלא-יהודים). היישובים הקטנים, שאוכלוסייתם מונה פחות מ-2,000 נפש הם חד-לאומיים, בין אם הם יהודים ובין אם לאו (שיעור הלא-יהודים ביישובים חד-לאומיים גבוה מעט משיעורם של היהודים ביישובים קטנים). בשני גושים אלה, בהם הסגירות מוחלטת, נמצאים לפיכך כ-70 אחוז מאוכלוסיית ישראל. ממצא מפתיע הוא, שבשתי האוכלוסיות שיעור ההסתגרות כמעט זהה: ביישובים היהודיים לא גרים מי שאינם יהודים (מלבד עובדים זרים) וביישובים הלא-יהודיים לא גרים יהודים.

לעומת גושי היישובים הסגורים יש 8 יישובים "מעורבים", בהם רוב של אוכלוסייה יהודית, כמיליון וארבע מאות אלף נפש – כרבע מאוכלוסיית המדינה. שיעור הלא-יהודים ביישובים אלה מגיע לכ-19 אחוז בדומה לשיעורם בכלל האוכלוסייה. בניגוד להפרדה הנראית לעין ביישובים החד-לאומיים, מידת העירוב ביישובים המעורבים אינה ניתנת לפירוש פשוט. הערכת משמעותם של החיים יחד במתחם עירוני אחד מתייחסת לשלושה משתנים בסיסיים: גודל שתי הקהילות, פוטנציאל הכוח וההשפעה ביניהן ומידת ההפרדה לעומת העירוב.

1) גודל. חשיבות הגודל המספרי של אוכלוסייה מקומית הוא בראש ובראשונה כלפי עצמה. המבנה של קהילה גדולה מורכב יותר מזה של קהילה קטנה, יש הזדמנויות רבות יותר ליחסים מגוונים בתוכה ולמפגשים מסוגים שונים המאפשרים יותר בחירה של קשרים, ביניהם גם קשרי נישואים. בקהילה גדולה יש יותר סיכויים שתיווצר רשת של 'קשרים חלשים', המהווים מקורות מידע מגוונים בעלות מעטה של הון חברתי⁹. בניגוד לקשרים 'חזקים' עם קרובי-משפחה וידידים, הקשרים החלשים עם מכרים, עמיתים אינם דורשים מחויבויות של הדדיות, של השקעת זמן ולעתים גם של עזרה חומרית. רק בקהילה גדולה יש מקום להתארגנויות משנה מתמחות, שהחברות בהן לא בהכרח חופפת ועל-ידי כך מתרחבות הרשתות החברתיות. קהילה גדולה, אפילו אם היא נוטה לסגירות, יכולה לפתח מערכת כלכלית אוטונומית, חלקית לפחות – יזמות, שוק עבודה, שירותים וצריכה – העונה לצרכיה המיוחדים של הקהילה¹⁰. אין להתעלם גם מהבעיה של הדחיסות האמוציונלית של קהילות קטנות הקיימות זמן רב, ההופכת למאגר של רגשות וזיכרונות, של אהבות, שנאות, תחרויות ועלבונות. מובן ש'גודל' ו'קטן' אינן הגדרות מדויקות של מספר חברי הקהילה, ומהותם של מאפיינים אלה תלויה במשתנים נוספים כמו למשל ההרכב הדמוגרפי, ההומוגניות האתנית או הדתית ועוד. כפי שנאמר, אין הגדרות מדויקות לאפיון קהילה כגדולה או קטנה. יכולתה של קהילה ליצור מערכת עצמאית, התארגנות יחסי כוח עם הרוב תיקבע במידה רבה על-ידי הרכבה של האוכלוסייה: כוח העבודה האפקטיבי, ההון הכלכלי, החברתי והתרבותי שבשליטתה.

הקהילה הלא-יהודית הגדולה ביותר היא בירושלים. היא מונה 200 אלף תושבים, שהם למעלה מ-30 אחוז מאוכלוסיית העיר. קהילה זו אינה רק הגדולה ביותר, אלא היא קהילת משנה גדולה במושגים אורבניים, בעלת הון מסוגים שונים ויכולת התארגנות. מספר הלא-יהודים בחמש ערים נוספות הוא 37 אלף בחיפה, כ-20 אלף בתל-אביב-יפו וכ-11 עד 13 אלף בעכו, ברמלה ובלוד. קהילות לא-יהודיות קטנות יותר נמצאות במעלות-תרשיחא ובנצרת-עילית.

2) שיעור. ירושלים נמצאת בראש רשימת הערים המעורבות גם מבחינת הגודל היחסי. ללא הקהילה בירושלים יורד השיעור הממוצע של לא-יהודים בערים מעורבות לכ-12 אחוז בלבד. אחרי ירושלים, בולטת העיר עכו, ששיעור הלא-יהודים בה מגיע לרבע (26 אחוז). גם בעיר לוד כרבע לא-יהודים (23 אחוז), ברמלה כ-19 אחוז, והשיעורים יורדים עד תל-אביב-יפו בה שיעור הלא-יהודים קטן – 5-6 אחוזים. לסדרת מספרים זו אין משמעות חברתית ברורה: מצד אחד, אין ספק שהמצב בירושלים שונה מיתר המקומות ותל-אביב-יפו נמצאת בקצה השני של הסולם. אולם, מצד שני, אי אפשר לפרש את

⁹ ראה, למשל, Granovetter, 1985.
¹⁰ Portes and Jensen, 1989; Semyonov, 1988.

משמעות ההבדל בין השיעורים הנבדלים בערים המעורבות האחרות.

גודלו היחסי של מיעוט בקרב אוכלוסייה מסוימת רלבנטי בעיקר לגבי יחסי הכוח – פוליטיים, כלכליים או תרבותיים-חברתיים – בין הרוב והמיעוט. אין ספק שיש הבדל בין שיעור של 10 אחוזים לבין 40, 50 אחוז או יותר. אולם גם במקרה זה, כמו בעניין הגודל, משמעותם של הבדלים קטנים יהיה תלוי בקונסטלציה מקומית, כגון האפשרות להוות לשון מאזניים במאבק פוליטי בין גושים גדולים של הרוב או תפיסת נישא כלכלית קטנה אך חשובה לכלכלת הרוב.

לוח 1. אוכלוסייה כוללת ואוכלוסייה לא-יהודית ביישובים מעורבים*, 1998

שיעור לא-יהודים מהאוכלוסייה (%)	לא-יהודים (אלפים)	כל האוכלוסייה (אלפים)	סך-הכל
20.5	303.5	1,474.7	ירושלים
31.5	200.1	633.7	חיפה
13.7	36.6	265.7	תל-אביב יפו
5.7	20.0	348.1	לוד
22.1	13.5	61.4	עכו
25.9	11.6	44.8	רמלה
18.8	11.4	60.6	נצרת-עילית
12.7	5.4	42.5	מעלות-תרשיחא
27.0	4.9	18.2	

* לפי גודל האוכלוסייה הלא-יהודית.

שני מדדים אלה של גודל ושיעור אינם בלתי תלויים, היות שניצול יעיל של יחסי כוח מותנה ביכולתה של הקהילה להתארגן ולהפעיל את פוטנציאל הכוח וההזדמנויות המתאימים ביותר. קהילה גדולה ומאורגנת עשויה להיות בעלת משאבים רבים יותר, ביניהם משאבים של מנהיגות. לעומת זה בקהילה קטנה רבים יותר הסיכויים להתפתחות של סולידריות על בסיס קשרים ראשוניים. גודל ושיעור הם מדדים 'נוחים' בהיותם מספריים והם חלק מהמדידות הסטנדרטיות. אולם, כאמור, משמעותם החברתית דורשת פרשנות רבה.

(3 מידת הפרדה. המדדים המספריים שהזכרנו מראים באיזו מידה חיים זה ליד זה יהודים ולא-יהודים. הם אינם מראים על חיים יחד. המסגרת הטריטוריאלית המשותפת כופה מידה מסוימת של פתיחות לפחות בתחומים אינסטרומנטליים-אינטרסנטיים. היא בהכרח יוצרת אפשרויות של מפגש, של משא ומתן, של היכרות ותלות הדדית. גם כשקירבה זו מביאה לקונפליקט ולעוינות היא אינה מאפשרת סגירות כה הרמטית כמו חיים ביישובים נפרדים. קירבה זו יכולה לעורר גם מנגנונים של הגנה על הנטייה לסגירות ולשמירה על הפרדה על אף המרחב המשותף. מובן שיש לשאול מה זה מרחב משותף. לפנינו דוגמאות אחדות המבהירות את הבעיה. נצרת ונצרת-עילית הוגדרו אדמיניסטרטיבית כמרחבים נפרדים וכך אנו מוצאים עיר לא-יהודית בהפרדה מלאה לכאורה ולידה עיר עם רוב יהודי של כ-87 אחוז; לעומתן מעלות-תרשיחא, שאוחדה מנהלית, הפכה ליישוב מעורב, למרות שקיימת בו הפרדה חברתית במרחב ושאפה מתמשכת של שתי האוכלוסיות להיפרד.

העירוב בעיר תל-אביב-יפו הוא דוגמה נוספת. האם אפשר לראות בה יישות יישובית אחת, שבתוכה אחוז קטן מאוד של אזרחים לא-יהודים? התבוננות באוכלוסיות של הרובעים השונים מגלה תמונה

שונה. ברובע 7 של העיר, שהוא בעיקר יפו, מהווה האוכלוסייה הלא-יהודית בין 22 ל-25 אחוז. הרובע מחולק לתת-רובעים שהם אף הומוגניים יותר מבחינה לאומית. ראוי להדגיש שמדובר באזרחי ישראל היהודים והלא-יהודים, ושתי הקטגוריות אינן כוללות את העובדים הזרים המתגוררים בעיר שמספרם, לפי האומדנים, עולה בהרבה על 20 אלף שהם האזרחים הלא-יהודיים.

חשוב אם כן להבדיל בין הגבולות המנהליים של יישוב או אזור לבין הגבולות החברתיים. הגבולות החברתיים יכולים להיות חופפים לגבולות המנהליים אולם הם יכולים גם ליצור מפה שונה. לעומת הדיוק בו ניתן לשרטט את הגבולות המנהליים קשה לשרטט מפה חברתית מדויקת. בחירת הקריטריונים לקביעת גבולות היישובים, הרובעים ותת-הרובעים תלויה בהחלטות מנהליות, כאשר ישנם קריטריונים שונים לשרטוט המפות המבוססים על מגוון אינטרסים – פוליטיים כלליים (עירוב או הפרדה בין תת-קבוצות לאומיות או אחרות), אלקטורליים (לחזק את כוחה של קבוצה מסוימת באזור מוניציפלי), אינטרס כלכלי (צירוף יישובים כדי לשפר את מצבו הכלכלי של יישוב אחר). לעומת אלה עומד לעתים האינטרס החברתי של תושבים המעוניינים בהומוגניות חברתית כדי ליצור ולשמר אורח חיים מסוים.

החוק הישראלי מבטיח לתושבי הארץ חופש בבחירת מקום מגוריהם. אולם ההרכב האנושי של היישובים אינו רק בבואה של רצון התושבים. נקודות ראות תכנוניות ואידיאולוגיות הביאו להכוונה ישירה או עקיפה של תושבים ליישובים, להקמת יישובים חדשים על אדמות המדינה תוך מתן הטבות לפי סדרי העדפה פוליטיים של אזורים מסוימים. גם שאיפתם של תושבים לחיות ביישובים או ברובעים הומוגניים לעומת שאיפתם לאינטגרציה מושפעת מתפיסות קהילתיות ואידיאולוגיות, אך גם מהיחס אל ובין הקבוצות. ראוי לציין כי ההנחה הממלכתית של אינטגרציה לא כללה את האוכלוסייה הלא-יהודית וזו אף לא שאפה לאינטגרציה במרחבים יישוביים. במקרה זה נפגשו רצונה של האוכלוסייה הלא-יהודית לשמור על קהילה הומוגנית עם נטיית האוכלוסייה היהודית להדרת אוכלוסייה לא-יהודית מיישובים יהודיים.

ניתוח מעמיק של סגירות ופתיחות בין שתי אוכלוסיות בעיר המעורבת – נצרת-עילית – נמצא בעבודתו של דן רבינוביץ¹¹, המתארת את האיזון העדין בין פתיחות מסוימת במעגל הפרטי לעומת סגירות ברמה הקולקטיבית. הניתוח מחזק את ההנחה שאינטגרציה אינה מושג חד-ממדי – קיימת או לא קיימת – אלא תהליך רב-ממדי שבין ממדיו יש מידה מסוימת של אי-תלות.

ב. הפרדה ועירוב במחוזות ונפות

החלוקה למחוזות ונפות בישראל היא חלוקה אדמיניסטרטיבית שאינה מושפעת מרצונם של התושבים ואינה משרתת אותם. אפשר להניח שתושבים רבים אינם מודעים לשם המחוז בו הם חיים ולגבולותיו. הסיבות להצטופפות יישובים באזור מסוים מורכבות וההסבר דורש גישה רב-תחומית רחבה מהיקפו של מאמר זה. עם זאת, יש מקום להתייחס להבדל המהותי בין פריסת היישובים היהודיים לעומת היישובים הלא-יהודיים: בפריסת היישובים היהודיים יש מרכיב תכנוני חשוב, שבחלקו לפחות הוא אידיאולוגי, בעוד שלרובם הגדול של היישובים הלא-יהודיים יש המשכיות היסטורית וסיבות היווצרותם במקום זה או אחר לוט בערפל ההיסטוריה המקומית.

כמצופה אין מחוזות חד-לאומיים ואפילו היחידות הגיאוגרפיות הקטנות יותר, הנפות, אינן חד-לאומיות.

¹¹ Rabinowitz, 1977.

ההפרדה היישובית מקבלת ביטוי בפריסה הלא-אחידה של האוכלוסייה במחוזות ובנפות. השיעור הגבוה ביותר של לא-יהודים הוא במחוז הצפון, בו מתרכזים כ-43 אחוז מכלל הלא-יהודים בישראל, כאשר הם מהווים 52 אחוז מסך אוכלוסיית המחוז.

הנטייה להפרדה בולטת יותר אם מתבוננים במפת הנפות. על אף שגם אלה יחידות אדמיניסטרטיביות גדולות יחסית, השילוב בין שתי האוכלוסיות מצטמצם. שיעורם של הלא-יהודים גבוה בעיקר בשלוש נפות השייכות למחוז הצפון: בנפת יזרעאל (52 אחוז), בנפת עכו (64 אחוז) ובנפת הגולן (57 אחוז). בנפת חדרה, שבמחוז חיפה, שיעור הלא-יהודים הוא כ-44 אחוז ומבין שתי הנפות שבמחוז הדרום רק בנפת באר-שבע השיעורים גבוהים לעומת הממוצע לכלל האוכלוסייה.

המסקנה מתיאור זה של המפה המרחבית לגבי פריסת שתי האוכלוסיות היא, שעד כמה שהיחידה הנחקרת היא קטנה יותר מתגלה ביתר בהירות הנטייה להפרדה, מהמחוז דרך הנפות ועד ליישובים וביישובים המעורבים עד לשכונות. מתבהרת גם העובדה שהחלוקה המנהלית חופפת רק באופן חלקי את החלוקה החברתית.

2. הפרדה ועירוב בתוך כל אחת משתי קבוצות הלאום

הנטייה להומוגניות יישובית אינה מצומצמת רק לפי לאום. בתוך כל אחת מהקבוצות הלאומיות קיימות חלוקות נוספות. בקרב הלא-יהודים בישראל המפריד הוא ההשתייכות הדתית לאחת משלוש קבוצות הדת העיקריות: מוסלמית, נוצרית ודרוזית. קבוצות אלה ממוסדות ובעלות סטטוס חוקי המתבטא הן ברישום בתעודת הזהות והן באוטונומיה מסוימת בדיני אישות (גם נתוני מפקד הם לפי חלוקה זאת). הדבר שונה לגבי האוכלוסייה היהודית, שמבחינת החוק הקריטריון היחיד להגדרה הוא יהדותם וכל היהודים שייכים לאותה קבוצה דתית. אמנם במציאות הישראלית קיימות למעשה תת-קבוצות גם בין היהודים, אך הגדרתן איננה ברורה והן אינן זוכות להכרה חוקית או ממסדית. בכל זאת ניתן לטעון שמבחינת התפיסה הדתית, אורח החיים ואפילו, במידה מסוימת, מבחינת הקשר אל מוסדות הדת אפשר לראות בחרדים, בחילוניים, ברפורמים, בקונסרוטיביים ואולי בעוד גוונים – כמו האתיופים – התחלת התגבשותן של תת-קבוצות דתיות בתוך היהדות. מעמדה של הקבוצה שסווגה לאחרונה "ללא סיווג דתי" בעייתית, היות שהמערכת החוקית אינה מכירה קטגוריה כזאת ולפי כך אין לה אותן זכויות שיש לקבוצות הדתיות בענייני אישות, למשל.

א. לא-יהודים: קבוצות דתיות

כ-80 אחוז מאזרחי ישראל הלא-יהודים הם מוסלמים, כ-11 אחוז הם נוצרים וכ-9 אחוזים הם דרוזים. מבין 77 היישובים העירוניים הלא-יהודיים יותר מ-50 יישובים (כ-70 אחוז) הם גם חד-דתיים (99 או 100 אחוז מאוכלוסיית היישוב הם בני אותה דת). לעומת זאת האוכלוסייה הלא-יהודית ביישובים המעורבים של יהודים ולא-יהודים היא בדרך-כלל גם רב דתית והיא כוללת לפחות שתי קבוצות דתיות של הלא-יהודים.

ההפרדה על בסיס דתי חלשה יותר מאשר ההפרדה על בסיס לאומי. מצאנו יישובים קטנים, חד-לאומיים אך רב דתיים בהם קבוצת המיעוט הדתי מנתה עשרות או מאות ספורות (מאחוז אחד עד חמישה אחוזים). לפי המשוער לפחות חלק ממקרים אלה הם נישואים בין-דתיים. מקרים כאלה לא מצאנו ביישובים מעורבים של יהודים ולא-יהודים. יהיה נכון להסיק שהנטייה להומוגניות היא חזקה יותר ביישובים קטנים בהם קשה לקיים תת קהילה הומוגנית נפרדת שתשמור על אורח חייה וזהותה הנפרדים. על אף ההומוגניות הגבוהה של היישובים, החשיפה למגע בין-דתי באוכלוסייה הלא-יהודית רבה יותר מאשר החשיפה למגע עם יהודים. בעוד שכשלושה רבעים מהאוכלוסייה היהודית והלא-

יהודית, חיים ביישובים חד-לאומיים נפרדים, רק קצת למעלה ממחצית מן האוכלוסייה הלא-יהודית חיה ביישובים חד-דתיים. הנטייה להפרדה אינה שווה אצל שלוש הקבוצות הדתיות.

השמירה על הומוגניות דתית חזקה במיוחד באוכלוסייה המוסלמית. אפשר אמנם להניח שמספרם הגדול של המוסלמים לעומת הנוצרים והדרוזים מהווה גורם המחזק את אפשרות ההפרדה של התושבים העירוניים המוסלמים החיים ביישובים חד-לאומיים וחד-דתיים. הווה אומר שהם נמצאים במגע מצומצם עם השונים מהם מבחינה לאומית ודתית. המוסלמים מהווים רוב במרבית היישובים שבהם הם מתגוררים. חריגים מן הכלל 6 יישובים דרוזיים, שבקרבתם חיים כ-2-1 אחוזים של מוסלמים ו-5 יישובים נוספים, שבהם בין 17 ל-40 אחוז מוסלמים, בתוך רוב של נוצרים או דרוזים. הדרוזים אמנם אינם נוטים להתגורר ביישובים מעורבים דו-לאומיים אבל רק כ-24 אחוז מהם חיים ביישובים שהם גם חד-דתיים.

הנוצרים הם המעורבים ביותר מבין הלא-יהודים לפי שני הקריטריונים. ישנם רק שני יישובים קטנים, מעיליה ופסוטה, בהם חיים רק נוצרים. שיעור הנוצרים ביישובים המעורבים עולה על שיעורם הממוצע באוכלוסייה (חורגות מכך רק ירושלים ולוד) והם אף מהווים רוב של האוכלוסייה הלא-יהודית בחיפה (62 אחוז) בנצרת-עילית (80 אחוז) ובמעלות-תרשיחא (56 אחוז). ב-4 יישובים נוספים יש רוב של נוצרים: בעילבון (72 אחוז), בגוש חלב (65 אחוז), בכפר יאסיף (58 אחוז) ובראמה (53 אחוז). בכל יתר היישובים הלא-יהודיים מהווים הנוצרים עד חמישית בלבד מן האוכלוסייה.

לוח 2. לא-יהודים ביישובים מעורבים, לפי דת, 1995 (אחוזים)

התפלגות באחוזים				סך-הכל (אלפים)	
דרוזים	נוצרים	מוסלמים	סה"כ		
9	12	79		1,019,622	סך-כולל
0.2	16	84	100	269,983	יישובים מעורבים
-	7	93	100	197,019	ירושלים
1	62	37	100	23,992	חיפה
1	33	67	100	12,982	תל-אביב-יפו
-	9	91	100	10,091	לוד
-	11	88	100	9,912	עכו
-	25	75	100	9,485	רמלה
-	80	20	100	3,350	נצרת-עילית
-	56	44	100	3,152	מעלות-תרשיחא

עצם ההימצאות של עדות דתיות שונות ביישובים בינוניים ואף קטנים יש בה סממן של פתיחות. מהחומר שבידינו אי אפשר לדעת מה היקף המגעים הבין דתיים ביישובים אלה ומה מעמדו של המיעוט הדתי. הקונפליקט בנצרת על בניית מסגד צמוד לכנסייה הינו דוגמה לקיומו של מאבק כוחני בין דתי. הבסיס הלאומי המשותף אינו מנטרל את המאבק ההיסטורי על שטח בין המוסלמים לבין הנוצרים.

ב. אוכלוסייה יהודית

בשיח החברתי הכללי יש הסכמת מה על קיומן של תת-קבוצות חברתיות ועל חלוקה המבוססת על שני קריטריונים עיקריים: ארץ לידה של הפרט או של הוריו וותק בארץ. קריטריונים אלה אינם בסיסי איתן לקטגוריזציה של האוכלוסייה היהודית, היות שהגדרתם אינה ברורה, הגבולות אינם מדויקים, ובכל קבוצה יש תת-קבוצות נוספות שאינן אקסקלוסיביות ויש ביניהן מידה לא מעטה של חפיפה. כך, למשל, לגבי בני עדות המזרח – בוודאי שאין כל קשר בין 'מזרחיות' לבין הגדרות גיאוגרפיות של מזרח ומערב. הרי המכונים עדות המזרח הם יוצאי אזורים מצפון לישראל, כמו סוריה, מדרום, כמו תימן, או ממערב – ארצות צפון-אפריקה, שאפילו מכנים עצמם 'מערביים' (מוגרבים). גם הכינוי ספרדים אינו חל על קבוצה מובחנת. חלק מיוצאי יוון, בולגריה, סרביה, רומניה, וטורקיה, למשל, רואים עצמם צאצאיהם של מגורשי ספרד והם אינם נחשבים בחברה כספרדים. יש לזכור עוד כי היום צורפו לכינוי 'מזרחיים' גם קונוטציות חברתיות-תרבותיות. החלוקה הקרובה ביותר למציאות היא בין יוצאי ארצות האיסלם לבין יוצאי ארצות אירופה ואמריקה, בהצביעה על ההשפעה התרבותית של האיסלם לעומת ההשפעה של הנצרות.

קירוב לכך נמצא בסיווג של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, שהשתמשו בו בעבודה, המגדיר את המוצא לפי יבשת המוצא של האב – אסיה-אפריקה ואירופה-אמריקה. קטגוריזציה זו מטעה, כי יוצאי דרום-אפריקה, למשל, אינם מוגדרים מזרחיים, או יוצאי ארצות האיסלם, כך גם העולים מהאזורים האסיאתיים של חבר המדינות, שאינם מסווגים תחת הכותרת הזאת. בעניין המוצא נשאר שאלות ללא תשובה: עד כמה דורות יהיו ילידי הארץ שייכים עדיין לעדות ולקבוצות מוצא של הוריהם? לאן שייכים ילידי הארץ הרבים שהוריהם הם יוצאי עדות שונות? ומדוע נקבע המוצא לפי ארץ לידת האב ולא האם?

החלוקה לפי ותק מפרידה בין אזרחים 'חדשים' – כלומר, דור ראשון של עולים לבין התושבים המושרשים-הוותיקים. להיות עולה משמעותו להיות תלוי במסודות הפועלים כאפוטרופוסים. העולה אינו נחשב אזרח 'בוגר' היכול לכלכל את ענייניו בעצמו¹². בדרך-כלל נקבע בחוק זמן מוגבל המזכה את העולים בזכויות ייחודיות ואחר-כך מצופה מהם להפסיק להיות עולים ומוענקת להם כותרת אחרת הקשורה למקום מוצאם, כמו 'עדה' או הגדרתם כיוצאי אזור או מדינה. ההבדל במינוח עולים או עדה אינו שאלה סמנטית בלתי חשובה. קיימת נורמה חברתית פורמלית או בלתי פורמלית לגבי מִשְׁךְ זמן (duration) בו יושלמו תהליכי הקליטה. ההצלחה או הכישלון החברתי של הקליטה וההיקלטות נמדדות גם לפי העמידה בסדר זמנים זה. לְמִשְׁךְ הזמן המקובל יש השפעה גם על ההערכה העצמית, על היזמה ועל רמת הפעילות של הפרטים. מכאן שהגדרת קבוצה מסוימת על תקן עולים מעל מִשְׁךְ הזמן המקובל יכולה ליצור קשר של תלות מוסדית מתמשכת ולעכב את ההשתלבות בחברה.

דומה שכמו שלא ברור כמה דורות יהיו ילידי ישראל שייכים לעדה כלשהי, כך לא ברור גם כמה זמן שייכים העולים לקטגוריה זו. אפילו ההגדרה האדמיניסטרטיבית אינה יציבה וחד משמעית, כל שכן הגישה החברתית הבלתי פורמלית. האם יוצאי חבר המדינות לשעבר יהיו 'עולים' לדורותיהם או שיהפכו 'עדה'. השינוי כנראה איננו פונקציה של זמן בלבד. הרי עדיין מדברים על 'עולי שנות השבעים'. יחד עם זה בזמן האחרון כבר היו כותרות לגבי "יוצאי חבר המדינות לשעבר – העדה הגדולה ביותר". ניתן להניח, עם זאת, שילדיהם שנולדו והתחנכו בארץ יאבדו את "עדתם". יוצאי אתיופיה לעומת זאת הם במעמד של עולים למשך זמן ארוך יותר והם נמצאים תקופה ארוכה תחת אפוטרופוסות של מוסדות ממשלתיים. קבוצה זו נחשבת לעולים ולעדה-בו-זמנית ושייכה המובחן ימשך בוודאי זמן רב יותר משל יוצאי חבר המדינות.

(1) מוצא. המפקד האחרון מהווה מקור מעודכן לחלוקה מרחבית לפי מוצא באוכלוסייה היהודית. רק נתוני מפקד מדווחים בפירוט על מוצא האוכלוסייה לפי יישוב (אין מדובר בארץ הלידה של כל פרט,

¹² Bar-Yosef, 1968

אלא של אביו). החלוקה היא לפי שלוש קטגוריות: ישראל¹³, אסיה-אפריקה ואירופה-אמריקה. בתוך האוכלוסייה היהודית אין הפרדה מרחבית כפי שקיימת בין יהודים ולא-יהודים ואף לא בדומה להפרדה המרחבית בין הקבוצות הדתיות הלא-יהודיות.

אין בישראל יישוב שכל תושביו הם מאותו אזור מוצא. כמו כן אין אף יישוב בלי ילידי הארץ. כרבע מהאוכלוסייה בכלל היישובים הם ממוצא ישראל, כ-35 אחוז ממוצא אסיה-אפריקה וכ-40 אחוז הם ממוצא אירופה-אמריקה. היישובים "מעורבים" במיגוון רחב מאד של שילובים: מתוך 126 יישובים יהודיים (כולל היישובים המעורבים) ב-14 יישובים יש רוב (מעל 50 אחוז) ליוצאי אסיה-אפריקה, לעומת, כאמור, 35 אחוז בממוצע. ביישובים אלה מתגוררים כ-200 אלף נפש – שיעור קטן מכלל אוכלוסיית היישובים היהודיים. ב-19 יישובים שיעורם של יוצאי אירופה-אמריקה עולה על 50 אחוז, ברובם בין 50 ל-60 אחוז. ביישובים אלה נכלל נתח רב יותר של האוכלוסייה – כ-12 אחוז – שהם כ-570 אלף נפש (לעיר חיפה השייכת לקטגוריה זו יש השפעה על היקף האוכלוסייה).

שיעורם של יוצאי ישראל עולה על 50 אחוז רק בשני יישובים קטנים, אך בעוד 19 יישובים יש בין 40 ל-50 אחוז של בני הדור השני לילידי ישראל. טווח זה גבוה לעומת הממוצע לכלל היישובים – 25 אחוז. בין היישובים נכללים יישובים ותיקים ויישובים צעירים. לא נכללות בקטגוריה זו ערים גדולות, או ערים מעורבות ורוב היישובים הם קטנים (פרק לעיר בני-ברק – 42 אחוז מאוכלוסייתה הם ממוצא ישראל). בכל הערים הגדולות (פרק לירושלים) חלקם של ילידי ישראל מדור שני נמוך או מגיע לרבע מן האוכלוסייה. התופעה של דומיננטיות של קבוצת מוצא מסוימת בולטת במיוחד ביישובים הקטנים (פירוט נוסף בהמשך, בהתייחסות לקשר בין מוצא והשתייכותם של היישובים לאשכולות השונים).

במחקרם של אילון, בן-רפאל ויוגב¹⁴, מתוארת דינמיקה של פירוד ועירוב בין קבוצות מוצא באוכלוסייה היהודית. על אף שוני התנאים ניתן לראות הקבלה מסוימת עם מחקרו של רבינוביץ, שנערך בנצרת-עלית. בשני המחקרים עולה השאלה של מהותו של שילוב והמתח בין קהילתיות לעומת נוכחות משותפת. בשניהם מוצגת האפשרות של לחיות 'על יד לעומת לחיות יחד' של שתי קבוצות במרחב משותף. מחקרם של אילון ושותפיה עוסק במעקב אחרי הקמת שכונות יוקרה בעיירת פיתוח ענייה, שרוב אוכלוסייתה הם יוצאי ארצות האיסלם. מתוך כוונה להעלות את רמתה, תדמיתה ומעמדה של העיר ומתוך תקווה לאינטגרציה חברתית, החליטה המועצה המקומית על פרויקט של 'בנה ביתך' שימשוך לעיר 'קבוצות חזקות' והכוונה היתה לאשכנזים ממעמד בינוני. לפרויקט הוקצו שטחים והובטחו הטבות שונות. התכנית אמנם הצליחה מבחינת גיוון האוכלוסייה. קמו שתי שכונות חדשות שרוב אוכלוסייתן הם אשכנזים אמידים שבנו לעצמם בתים, אבל אינטגרציה חברתית במובן של יצירת קהילה אחת לא קרתה. השכונות החדשות מהוות קהילות נפרדות מבחינת סגנון החיים, הרשתות החברתיות וכוח ההשפעה שלהן. האוכלוסייה החדשה הצליחה לשפר ולהרחיב שירותים שונים, שחלקם, לפחות, משרת את כל האוכלוסייה. הרגשות של האוכלוסייה הוותיקה של העיירה הם מעורבים. האליטה הוותיקה מרגישה מאוימת על-ידי כוחן של הקבוצות החדשות ובכל זאת ישנה הצלחה מבחינת שינוי התדמית של העיירה ובמעמדם של נושאי התפקידים. לעומת זה הפרויקט הגביר את תחושת הקיפוח היחסי של השכבה הענייה ביותר. "ייתכן שהם נהנו משירותים משופרים... בכל זאת הביעו את העמדות האנטגוניסטיות ביותר כלפי החדשים"¹⁵. על אף שלא הושג מיזוג בין שתי האוכלוסיות נמצא, ששביעות הרצון הכללית עלתה בעיירה במשך ארבע שנות המעקב. כדי להסביר את הסתירה הזו לכאורה, מציעים החוקרים הגדרה חדשה של אינטגרציה: "אינטגרציה חברתית ניתנת להגדרה מנקודת ראותה של מטרתה הסופית: העלאת רמת חיייה של הקבוצה המקופחת ושיפור איכות חיייה, הזדמנויותיה והתדמית העצמית שלה. מטרה זו ניתנת להשגה בין אם

¹³ לשם הדגשה: במוצא ישראל הכוונה לילידי ישראל, שגם אביהם ילידי ישראל.

¹⁴ Ayalon, Ben-Rafael and Yogev, 1993

¹⁵ שם, עמ' 168.

קיימת הרמוניה בין הקבוצה בעלת היתרונות לבין המקופחת ובין אם היא אינה קיימת¹⁶.

(2) ותק. העולים שהגיעו לישראל מסוף שנות השמונים כוללים את הקבוצה הגדולה מחבר המדינות לשעבר וקבוצות קטנות בהרבה מאתיופיה ומארצות שונות אחרות. מ-1989 ועד סוף 1997 עלו לישראל כשמונה מאות אלף עולים מהם כשבע מאות אלף מחבר המדינות לשעבר, כתשעים אלף מארצות שונות רובן מערביות וכשלושים וחמישה אלף מאתיופיה. בתום עשור שלם מראשיתו של גל העלייה האחרון מהווים העולים קרוב ל-19 אחוז מן האוכלוסייה היהודית במדינה.

הספקת קורת גג לכשמונה מאות אלף עולים העמידה בפני הממשלה את האתגר של ניסוח מדיניות שיכון שתהא מותאמת לאופיים של העולים ולמצב שוק הדירות. בראש ובראשונה נשאלו שאלות עקרוניות אחדות: האם לשלב תכניות של פיזור אוכלוסין או חיזוק אזורים מסוימים במדיניות של קליטת העלייה? מהי מידת ההתערבות הרצויה של הממשלה בתהליך ובאיזו צורה? ולבסוף, האם ניתן להשתמש במודל אחד לכל קבוצות העולים? בעשורים הראשונים של המדינה, הממשלות דגלו בתכנון מרכזי כולל של בנייה ציבורית באזורים שהיו יעד ברור למדיניות של פיזור אוכלוסין והכונת העולים למקומות אלה. בשנות התשעים התגבשה תפיסה, המסתמכת בעיקר על כוחות השוק, מתוך הנחה שמאגר הדירות והבנייה הפרטית יספקו את הדרשות. הממשלה נדרשה לספק אמצעים כדי שהעולה יוכל לנצל את ההיצע. המודל הזה של 'קליטה ישירה' איפשר מידת מה של בחירת מקום המגורים על-ידי העולה. השיטה יושמה בתחילת העלייה הגדולה מחבר המדינות. כשהעלייה גברה לממדים שלא שיערו אותם לכתחילה, הוחלט להתערב בכל זאת בשוק הדירות על-ידי בנייה ציבורית ועל-ידי תמרוץ הבנייה הפרטית. באמצעות המניפולציה של השוק ושל מחירי הדירות בו נוצרה הכוונה עקיפה של העולים תוך שמירה על טווח של חופש בחירה.

בתיאוריות הגירה המוזכרות על-ידי חסון¹⁷, מצוין, כי מהגרים נוטים להתרכז באזורים מרכזיים בהניחם ששם רבות יותר ההזדמנויות לתעסוקה. זאת היא התמונה הראשונית גם לגבי הבחירה של העלייה מחבר המדינות לשעבר. אולם לפי חסון תמונה זו נכונה רק לתקופה הראשונה, בה העולים הם חסרי מידע כללי ואין להם תמונה ברורה על מקומות השתקעות אפשריים מלבד הערים הגדולות המוכרות. בשלב השני, ישנה יציאה מהערים הגדולות והתפרסות במעגל של ערי לוויין ואפילו לאזורים מרוחקים יותר.

שיטת הקליטה הישירה הופעלה בעיקר בקליטת עולי חבר המדינות ועולים מארצות המערב. במקרה של העולים מאתיופיה נמשכה השיטה הישנה של הפנייה ושל העברה למקומות יישוב ודיר ציבורי.

העלייה מאתיופיה הביאה במהלך כל שנות התשעים כ-39 אלף נפש. לפי הערכת הממשלה, שהתבססה על המאפיינים הדמוגרפיים והתרבותיים של האוכלוסייה שהגיעה – משפחות גדולות, אחוז גבוה, יחסית, של אמהות אלמנות וגרושות, השכלה נמוכה וקשיי תקשורת עם הסביבה בגלל שפתם, שמעטים הבינו אותה – השיטה של קליטה ישירה לא התאימה להם. מדיניות הממשלה יצרה מצב של חוסר קביעות מגורים ותחושת זמניות והיעדר ביטחון. בהתחלה אוכסנו העולים בבת-מלון ובמרכזי קליטה. בשלב השני פונו העולים משם והועברו בעיקר לקרוונים שהועמדו באתרים מיוחדים (חצרות יסף, למשל) או בשולי יישובים. כך נוצרו גטאות של עולים בתנאי דיור ירודים. דיור זה נחשב זמני והמטרה היתה למצוא פתרון של דיור קבע על-ידי שכירות לזמן ארוך או על-ידי רכישת דירה. העולים רצו להתגורר יחד עם קרוביהם בסביבה המאפשרת להם לשמור על המסורת והמנהגים, ויחד עם זה ביטאו את שאיפתם לא להיות מבודדים בקהילות נפרדות. היה ברור שהם זקוקים לעזרה רבה כדי שיוכלו לרכוש או לשכור דירה. מלבד הבעיה הכספית היו צריכים להתגבר גם על חששם מהינתקות מהתלות המוסדית. התכנית שהוצעה לעולים היתה קניית דירה על בסיס משכנתאות

¹⁶ שם, עמ' 171.
¹⁷ חסון, 1998.

המכסות חלק גדול של מחיר הדירה בכ-50 יישובים מועדפים. החזר המשכנתא נקבע בסכומים מצומצמים ביותר (100-250 שקלים לחודש). מלבד המטרה של הבטחת דיור והעברת האחריות לתכנון חייהם לעולים שיטה זו היתה צריכה לערב את העולים עם אוכלוסייה וותיקה¹⁸.

הנתונים על פריסת העולים ביישובים מצביעים על רמה גבוהה למדי של עירוב מרחבי של עולים וותיקים. העולים התפרסו בין כל היישובים העירוניים כולל הערים המעורבות של יהודים ולא-יהודים. כמעט בכל אחד מהיישובים היהודים והמעורבים חיים עולים מחבר המדינות לשעבר. לפי דיווחי המשרד לקליטת העלייה היו בישראל בראשית 1998 תשעים ושניים יישובים עירוניים, שלפחות שני אחוזים מאוכלוסייתם היו עולים. במספר יישובים שיעורם של העולים ביחס לאוכלוסיית היישוב עולה על 40 אחוז. בולטים מתוכם נצרת-עילית, אור עקיבא, בני עייש, שדרות ומעלות-תרשיחא. יישובים אלה קטנים ברובם ואוכלוסייתם הכוללת הגיעה בסוף 1997 לכ-92 אלף תושבים. בכעשרה יישובים נוספים נע שיעורם של העולים באוכלוסיית היישוב בין 30 ל-40 אחוז. בקבוצה זו נכללות גם ערים גדולות יותר כאשקלון ואשדוד, ערים קטנות כקרית-גת, נשר, קרית-ים ואף יישובי פיתוח כאופקים. ביותר מעשרים יישובים עירוניים נוספים, בהם ערים גדולות כחיפה, בת-ים, נתניה וערים קטנות יותר, נע שיעור העולים בטווח שבין 20 ל-30 אחוז מהיישוב¹⁹.

בכל שלוש הקבוצות שמנינו, שבהן בין 20 ל-40 אחוז הם עולים, ואף יותר מכך, נכללות ערים בינוניות רבות. ניתן להניח שבכל מערכת פוליטית מקומית או ארצית, מהווה גוש של 20 אחוז מהאוכלוסייה, ובדאי שליש ויותר, כוח פוליטי שאי אפשר להתעלם ממנו. אולם בהרבה מקומות קהילת העולים אינה די גדולה כדי שתוכל לספק בעצמה את הצרכים התרבותיים והחברתיים, בעיקר כאשר בקהילת עולי חבר המדינות נמצאות קבוצות תרבותיות שונות למדי. יש הבדלים גדולים בין עולי הרפובליקות האסיאניות לעומת האירופיות וכן בין יוצאי הערים הגדולות כמו מוסקבה וסנט-פטרסבורג לעומת ערים קטנות יותר. אחת הטענות של העולים החיים במקומות קטנים מתייחסת אכן לחיסרון של חיי תרבות וחברה שיספקו אותם. הריכוזים הגדולים של העולים מחבר המדינות הם בחיפה (50 אלף), אשדוד (44 אלף), באר-שבע (41 אלף) ותל אביב-יפו (37 אלף). בערים נתניה, בת-ים, ירושלים, אשקלון, חולון, ראשון לציון ופתח-תקוה יש קהילות המונות 20-30 אלף נפש.

קבוצת העולים ה"אחרים" (ממדינות אחרות) נוטה להתרכז בעיקר במרכז הארץ. כ-40 אחוז מהם התיישבו בארבע ערים. הגוש הגדול – כעשרים אחוז – בחרו בירושלים, כעשרה אחוז בתל-אביב וחמישה אחוזים בנתניה ובאשדוד. מספרם הגדול יחסית של עולים אלה בירושלים מרמז על כך שמדובר בעלייה עם אחוז ניכר של דתיים.

מצבם של יוצאי אתיופיה שונה, ההתפרסות שלהם היתה מכוונת ופחות מבוססת על בחירה חופשית. שיטת הקליטה הישירה לא יושמה במקרה שלהם, כאמור, ולכן לא היתה אפשרות של בחירת מקום מגוריהם. הקבוצה הגדולה ביותר מהם, כ-3,000 נפש, נמצאת בחיפה וקבוצות של כאלפיים נפשות התיישבו בחדרה, באשקלון, בנתניה וברחובות. בכל היישובים מהווים האתיופים רק שיעור קטן מכלל האוכלוסייה או מכלל העולים (יוצא דופן הוא חצרות יסף, יישוב שכל אוכלוסייתו מונה 1,200 נפש מהם 90 אחוז עולים ו-86 אחוז אתיופים).

¹⁸ נועם, 1994.

¹⁹ יחס העולים לאוכלוסיית היישובים חושב לפי סך-כל העולים שהגיעו בשנים 1989-1997 לעומת אוכלוסיית היישובים בסוף 1997.

חלק ב': הרמה החברתית-כלכלית

חלק זה מתרכז בבדיקת ההבדלים ברמת החיים החברתיים והכלכליים של יותר מ-5 מיליון אזרחים ב-2003 רשויות מקומיות (כ-90 אחוז מכלל האזרחים בישראל). הניתוח מבוסס על המדד החברתי-כלכלי של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, המשקף את הרמה החברתית-כלכלית של אוכלוסיית הרשות המקומית (הנתונים משקפים כמובן את הממוצע לרשות המקומית ואינם מתייחסים לפיזור בתוכה). "נקודת המוצא בתפיסת המושג רמה חברתית-כלכלית היא, שהאמצעים הכספיים מהווים אספקט מרכזי אך לא יחיד של הרמה החברתית כלכלית"²⁰ (ראה נספח). גישה זו תואמת גם לאוריינטציה החברתית של עבודה זו. בניתוח הרמה החברתית-כלכלית של האוכלוסייה ביישובים, המוצגת על-ידי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, התקבלו עשרה אשכולות כסולם דירוג של היישובים, כשאשכול 1 כולל את היישובים בעלי הרמה החברתית-כלכלית הנמוכה ביותר, ואשכול 10 את הגבוהה ביותר.

1. יישובים ואוכלוסייה

אפשר לחלק את עשרת האשכולות לארבע קבוצות: אשכולות 1 עד 3, האשכולות הנמוכים, כוללים 79 יישובים, מהווים אמנם כמעט 40 אחוז מן היישובים, אך בהם כחמישית מן האוכלוסייה (הם כוללים שיעור גבוה יותר של יישובים קטנים). הקבוצה הבאה, אשכולות 4 ו-5, אשכולות בינוניים-נמוכים, בהם 40 יישובים, המהווים כחמישית מכלל היישובים וכ-30 אחוז מהאוכלוסייה; בקבוצת האשכולות האמצעית הבאה – אשכולות 6 ו-7 – כוללים 41 יישובים, שהם כחמישית נוספת של היישובים, הכוללת כ-28 אחוז מהאוכלוסייה. באשכולות הגבוהים, 8-10, כוללים 43 יישובים, שחלקם ביישובים די דומה לשתי הקבוצות הקודמות (כ-21 אחוז) וחלקם באוכלוסייה מעט נמוך יותר (22 אחוז), ומצביע על נוכחות רבה יותר של יישובים קטנים.

לוח 3. התפלגות היישובים והאוכלוסייה, לפי קבוצות אשכולות, 1999

אשכולות	יישובים	אוכלוסייה (אלפים)	יישובים (%)	אוכלוסייה (%)
סה"כ	203	5,046	100.0	100.0
3-1	79	948	38.9	18.8
5-4	40	1,537	19.7	30.5
7-6	41	1,435	20.2	28.4
10-8	43	1,126	21.2	22.3

התפלגות האוכלוסייה בין האשכולות היא נורמלית עם הטיה קלה לכיוון הרמה הגבוהה. קו החציון עובר בתוך אשכול שש (49 אחוז מן האוכלוסייה כלולים באשכולות 5-1). בכל אחד משני הקצוות נמצא פחות מרבע האוכלוסייה: 19 אחוז בשלושת האשכולות הנמוכים ו-22 אחוז בשלושת האשכולות

²⁰ למ"ס, פ"מ 1039, ופ"מ 1118 – דברי הסבר.

הגבוהים. מעניין לציין כי בדירוג היישובים והאוכלוסייה בשנת 1995²¹ נמצאו בשני הקצוות יחד פחות מרבע האוכלוסייה בישראל: 14 אחוז בשלושת האשכולות הנמוכים ועוד 9 אחוזים בשלושת הגבוהים. מסתבר, אם כך, כי חלה מאז תזוזה מן האמצע לקצוות. ראוי לציין במיוחד כי שיעורה של האוכלוסייה בשלושת האשכולות הגבוהים עלה מ-9 אחוזים בלבד בשנת 1995 ל-22 אחוז ב-1999, כאמור. אחת הסיבות לכך היא השינוי בדירוג של תל-אביב-יפו, שעלתה בדירוג. כ-60 אחוז מאוכלוסיית ישראל העירונית מתרכזים בדרגות הביניים בין האשכולות ארבע עד שבע. לשלוש הערים הגדולות, בהן מתגורר כמעט רבע מאוכלוסיית ישראל יש משקל מכריע בדירוג – ירושלים ממוקמת באשכול 5, זאת לאחר שדירוגה ב-1995 היה באשכול 6 הגבוה יותר. חיפה ממוקמת באשכול 7 (כך גם לפי הדירוג הקודם ב-1995). תל-אביב שב-1995 היתה מדורגת באותה רמה עם חיפה עלתה לאשכול 8 ב-1999. יש לכך השפעה משמעותית על עליית חלקה של האוכלוסייה באשכול זה, הגבוה למדי, מתוך סך-כל האוכלוסייה. ההשוואה עם 1995 מראה על שינויים דרמטיים במעמדן היחסי של שלוש הערים הגדולות של ישראל. בזמן קצר של ארבע שנים רמת החיים הממוצעת של אוכלוסיית תל-אביב-יפו השתפרה, זו של ירושלים ירדה וחיפה שמרה על מקומה בסולם.

א. יהודים לעומת לא-יהודים

ההבדל החריף בין מצבה של האוכלוסייה היהודית לזו של האוכלוסייה הלא-יהודית בפיזורן ודירוגן בתוך אשכולות היישובים מתחדד ומצטייר כמצב של שתי תמונות נפרדות וקשה כמעט לאפיין אותו על-ידי תמונת מצב כוללת. כ-60 אחוז מן האוכלוסייה היהודית נמצאים באשכולות 6-10, הווה אומר ברמה בינונית וגבוהה, לעומת כ-5 אחוזים בלבד מן האוכלוסייה הלא-יהודית. מן הצד השני, כ-60 אחוז מן הלא-יהודים נמצאים באשכולות הנמוכים ביותר, 1-3, בהם דורגו 9 אחוזים בלבד מהאוכלוסייה היהודית (שיעור דומה היה גם ב-1995). באשכולות 2-3 נמצאים ב-1999 כ-370 אלף יהודים (רובם באשכול השלישי) ב-17 יישובים קטנים ולכן הם מהווים כ-13 אחוז מסך היישובים. בין היישובים הללו נמצא גם יישוב מעורב אחד – עכו. היישובים המעורבים האחרים ממוקמים רובם באשכולות האמצעיים, פרט לתל-אביב-יפו (אשכול 8), בה שיעור הלא-יהודים הנמוך ביותר מבין כל היישובים המעורבים.

המצב המרחבי של האוכלוסייה הלא-יהודית הוא כמעט תמונת מראה מהופכת לזו של האוכלוסייה היהודית: כ-60 אחוז (575 אלף) נמצאים כאמור ביישובים ברמות הנמוכות ביותר וכ-33 אחוזים נוספים מבין הלא-יהודים ממוקמים ביישובים שדורגו ברמות הבינוניות-הנמוכות. רק 5 אחוזים מן הלא-יהודים בישראל מדורגים מעל אשכול 6, ורובם בעיקר באשכולות 6-7 הבינוניים. לגבי היישובים הלא-יהודיים – מבין 77 היישובים הלא-יהודיים, על כשש מאות וחמישים אלף תושביהם, 80 אחוז מדורגים ברמות 1-3 ובהם יותר מ-80 אחוז מן התושבים. רק שני יישובים לא-יהודים ממוקמים ברמות 6 ו-7 והאוכלוסייה הלא-יהודית הנותרת באשכולות אלה היא בתוך יישובים מעורבים.

יש קשר בין גודל היישוב, מצבו הכלכלי-חברתי והשתייכותה הלאומית של האוכלוסייה. בשלוש הרמות הנמוכות רוב היישובים הלא-יהודיים הם קטנים (פחות מעשרת אלפים נפשות). בקצה השני של הסולם – בדרגות 8-10 אין יישובים לא-יהודיים. 16 היישובים ברמה עשר הם יישובים עירוניים קטנים, יחסית, עם אוכלוסייה של אלפים ספורים, פרט לרמת-השרון, שהיא בת למעלה מ-35 אלף תושבים. גם באשכול התשיעי רוב היישובים הם קטנים, מלבד הערים הרצליה וגבעתיים. המסקנה המתבקשת היא שיישובים יהודיים מתמודדים בהצלחה רבה יותר עם מגבלותיה של אוכלוסייה קטנה.

²¹ למ"ס, פ"מ 1039.

בשים לב לכך שחלק גדול של האוכלוסייה היהודית והלא-יהודית חי ביישובים נפרדים, נתייחס בנפרד לדיפרנציאציה הפנימית של שתי הקבוצות.

לוח 4. התפלגות היישובים ואוכלוסייתם לפי מעמד, 1999

אשכול	כל האוכלוסייה	אוכלוסייה ביישובים יהודיים (כולל מעורבים)		מזה: יישובים מעורבים בלבד	אוכלוסייה ביישובים לא-יהודיים		סה"כ
		יישוב	אוכלוסייה (אלפים)		יישוב	אוכלוסייה (אלפים)	
	203	5,046.0	126	8	1,426.9	77	650.3
1	9	64.6	0	0	0.0	9	64.7
2	26	223.8	3	0	0.0	23	179.1
3	44	659.9	14	1	44.2	30	321.0
4	24	399.7	12	2	1108.7	12	74.4
5	16	1,137.5	15	3	669.9	1	6.8
6	22	564.4	20	0	0.0	2	4.3
7	19	888.4	19	1	255.9	0	0.0
8	9	632.8	9	1	348.2	0	0.0
9	18	411.9	18	0	0.0	0	0.0
10	16	81.0	16	0	0.0	0	0.0

2. הדירוג המעמדי בתוך כל אחת מקבוצות הלאום

א. לא-יהודים: קבוצות דתיות

אם מקבצים את האוכלוסייה לשלושת האשכולות התחתונים, דומה שמצבם של הדרוזים הוא הקשה ביותר. 71 אחוז מן הדרוזים חיים ביישובים הכלולים באשכולות הנמוכים 1-3, לעומת כ-62 אחוז מן המוסלמים ו-46 אחוז מן הנוצרים. עם זאת, לפי השייכות ליישובים המדרגים באשכול 1, הנמוך ביותר, המוסלמים הם הנמוכים ביותר במעמדם בשל היותם היחידים המאכלסים אשכול זה.

לגבי הדרוזים – שיעורם הגבוה של הדרוזים בולט במיוחד באשכול השלישי, בו חיים 50 אחוז של כלל הדרוזים בישראל, כאשר הם מהווים 22 אחוז מן הלא-יהודים באשכול זה. באשכולות 4-5 – הבינוניים – מתקבצים עוד כ-27.5 אחוז מן הדרוזים, 30 אחוז מן הנוצרים וכ-34 אחוז מן המוסלמים. אשכולות אלה, מבחינת הרכב הקבוצות בקרב הלא-יהודים דומים בהרכבם לממוצע בכלל ישראל עם הטיה מסוימת המגדילה חלקם של המוסלמים. רק אחוזים בודדים של המוסלמים מאכלסים את אשכולות 6 ומעלה, שיעור אפסי מתוך הדרוזים ולעומת זאת, כ-24 אחוז מן הנוצרים. הסיבה לכך הן הערים הגדולות חיפה ותל-אביב, התורמות להגדלת שיעור הנוצרים באשכולות 7 ו-8 ולהקטנה של שיעורי המוסלמים והדרוזים. לגבי הנוצרים – מעיליה למשל, היא דוגמה ליישוב נוצרי, אשר בולט בדירוגו

הגבוה גם בשל המודעות של התושבים לאיכות חיים ובשל רצונם לשמור על סגנון חיים ולכידות חברתית ייחודיים.

לוח 5. התפלגות הקבוצות הלא-יהודיות לפי אשכולות, 1999 (אחוזים)

אשכול	סה"כ	מוסלמים	נוצרים	דרוזים
סך-הכל	100	80	12	8
1	100	100	0	0
2	100	86	5	9
3	100	75	14	11
4	100	63	15	22
5	100	90	10	0
6	100	23	76	1
7	100	37	61	2
8	100	77	22	1
9	100	12	26	2
10	100	19	82	0
3-1	100	81	9	10
5-4	100	82	11	7
7-6	100	34	65	2
10-8	100	72	27	1

ב. אוכלוסייה יהודית

בתודעה החברתית שלנו מצטיירים שני סוגים של רמת חיים יישובית של האוכלוסייה היהודית: יישובי פיתוח המאופיינים על-ידי רמת חיים נמוכה וכל היתר, שרמתם גבוהה יותר. צריכה להיות לפיכך חפיפה בין מדד האשכולות לבין רשימה של יישובי הפיתוח. קיימת אמנם חפיפה חלקית אבל יש לא מעט חריגות, שלמראית עין אינן מובנות. יש לקחת בחשבון שהמושג יישובי פיתוח כולל יישובים יהודיים ובמקרים אחדים גם יישובים מעורבים, כמו עכו, למשל²². באשכול הראשון אין כלל יישובים יהודיים ובאשכול השני, שניים מתוך שלושת היישובים היהודיים הם אמנם יישובי פיתוח (אופקים וקרית-מלאכי). היישוב הנוסף הוא ביתר עלית, עיר חרדית, שראשית ההתיישבות בה היתה ב-1985. שלושת היישובים האלה ממוקמים כנמוכים ביותר מתוך היישובים היהודיים. באשכול השלישי ישנה נוכחות דומיננטית ליישובי פיתוח – 9 מתוך 14 היישובים היהודיים – אולם בולטת לידם גם כאן נוכחותם של יישובים עירוניים, ששיעור אוכלוסייתם החרדית גבוה, כמו במיוחד העיר בני-ברק ומספר יישובים קטן יותר, כמו עמנואל, רכסים וקרית-יערים.

בדירוג היישובים לשנת 1995 נמצאו יישובים יהודים באשכול הראשון, הנמוך ביותר. 3 יישובים דורגו

²² ראוי להדגיש כי יישובים ערביים אינם נכנסים כלל לקטגוריה של יישובי פיתוח.

אז ברמה הנמוכה ביותר – אור עקיבא, אופקים ושדרות, כאשר שני האחרונים מוגדרים יישובי פיתוח. שלושה יישובים אלה עלו בדירוגם ב-1999, כאשר אופקים נשארה במקום הנמוך ביותר ליישובים היהודיים (אשכול 2) ושדרות ואור עקיבא עלו אף גבוה יותר, לאשכול 3. מעניין לציין כי שני יישובים אלה קלטו במהלך שנות התשעים עלייה מחבר המדינות לשעבר בהיקף כה רחב, שהיא מהווה מעל 40 אחוז מאוכלוסייתם. יש כאן המחשה מעניינת ביותר לתרומתם של העולים לעליית מעמדם של היישובים בהם הם חיים.

באשכול 4 שליש מן היישובים הם יישובי פיתוח, במיוחד הערים טבריה, מגדל העמק וצפת. שתי ערים נוספות באותו אשכול הן ערים מעורבות, לוד ורמלה, שאוכלוסייתן **המשותפת** מגיעה ליותר מ-100 אלף נפש. בולטת עוד בהשתייכותה לאשכול 4 העיר אשקלון, עם למעלה מ-80 אלף נפש. יישובי פיתוח בודדים נמצאים גם באשכול חמש, שש ואף שבע. מסתבר שהקריטריונים להענקת מעמד של יישוב פיתוח אינם רק רמת החיים של היישוב אלא קריטריונים מסוגים שונים ביניהם קריטריונים פוליטיים, תיכנוניים ואולי אף המשכיות של זכות נרכשת להיות יישוב פיתוח.

1) מוצא ומעמד. על הקשר בין מוצא (אזור מוצא של האב) ומעמד הצביעו מחקרים רבים, שרובם הסתמכו על נתוני אוכלוסייה כלליים לגבי שני משתנים עיקריים: הכנסה וחינוך. הממצאים של דירוג היישובים לפי האשכולות חושפים גם הם את קיומו של קשר בין רמת החיים של אוכלוסיית היישובים לבין המוצא.

אוכלוסיית היישובים בכל האשכולות מורכבת מ-35 אחוז יוצאי ארצות אסיה-ואפריקה, 41 אחוז יוצאי ארצות אירופה ואמריקה ו-24 אחוז דור שני ילידי ישראל, כלומר מוצא ישראל. הרכב זה איננו משתקף באשכולות השונים. מסתבר כי ליוצאי אסיה-אפריקה יש ייצוג יתר באשכולות 2 עד 4 וייצוג חסר בארבעה הגבוהים; ליוצאי המערב – אירופה-אמריקה – ייצוג חסר באשכולות הנמוכים וייצוג יתר מאשכול 6 ומעלה. ילידי ישראל דומים ליוצאי אירופה-אמריקה, הם מתמקמים בפיזור הפוך ליוצאי ארצות אסיה-אפריקה – ייצוגם חסר בחמשת האשכולות הנמוכים ועודף בחמשת הגבוהים.

לוח 6. ההרכב העדתי של האשכולות, 1999 (אחוזים)

אשכול	סך-הכל	סך-הכל	ישראל	אירופה-אמריקה	אסיה-אפריקה
1	100	1	-	-	35
2	100	2	23	27	50
3	100	3	26	34	40
4	100	4	19	35	46
5	100	5	25	40	35
6	100	6	20	43	37
7	100	7	25	44	31
8	100	8	26	43	31
9	100	9	27	42	31
10	100	10	34	40	26

הבדל מעניין בין הקבוצות של מוצא ישראל ויוצאי אירופה-אמריקה הוא באשכול עשר, בו הייצוג של הדור השני לילידי הארץ עולה משמעותית על ייצוגם בכל האוכלוסייה וחלקם של יוצאי המערב נשאר דומה לממוצע הארצי. נזכור שהיישובים שדורגו באשכול עשר הם לרוב יישובים קטנים, חדשים, שרובם לא היו קיימים או טרם הוגדרו כיישובים עירוניים בזמן המפקד של 1983. אלה הם יישובי

הלווין והפרבר החדשים המאוכלסים על-ידי משפחות של המעמד הבינוני, או גם יישובים שבעבר היו פרברים מוזנחים ועברו תהליך של "השבחה" על-ידי התושבים החדשים. דוגמה טובה לכך היא מבשרת ציון בהרי ירושלים.

השלמה לתיאור מתקבלת בהצגת מצבה של כל קבוצת מוצא כשלעצמה, כפי שהוא נמדד על-ידי דירוג האשכולות. האוכלוסייה היהודית מתפרסת בין האשכולות בצורה של עקומה נורמלית עם הטיה לכיוון האשכולות ברמה הגבוהה – יותר מששים אחוז נמצאים באשכולות שש עד עשר. עקומה נורמלית דומה חוזרת גם אצל כל אחת מהעדות בנפרד, אולם יוצאי המערב וילידי ישראל נוטים יותר לכיוון הרמות הגבוהות לעומת יוצאי ארצות האיסלאם: כ-64 אחוז מיוצאי אירופה-אמריקה וכ-62 אחוז מבין יוצאי ישראל (דור שני) משתייכים ליישובים באשכולות 6-10 לעומת 57 אחוז מיוצאי אסיה-אפריקה.

כזכור אין יישובים יהודיים או מעורבים ברמת האשכול הנמוך ביותר וגם באשכול 2 נמצאים רק בין אחוז ואחוז וחצי של כל קבוצה עדתית. בסך הכל באשכולות 2-3 הנמוכים נמצאים כ-11 אחוז מבין יוצאי אסיה-אפריקה לעומת 9.5 אחוז מקרב יוצאי ישראל ורק 7.5 אחוז מבין יוצאי אירופה-אמריקה. שיעורם הנמוך של האחרונים בולט לאור ההיקף הגדול של העולים מחבר המדינות לשעבר שנקלטו ביישובי ישראל. לולא עלייה זאת אחוז יוצאי אירופה-אמריקה באשכולות הנמוכים היה נמוך עוד יותר.

לוח 7. קבוצות המוצא לפי אשכולות, 1999 (אחוזים)

אשכול	סך-הכל	סך-הכל	ישראל	אירופה-אמריקה	אסיה-אפריקה
סך-הכל	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
1	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
2	1.1	0.7	1.0	0.7	1.6
3	8.0	6.7	8.5	6.7	9.1
4	7.4	6.3	5.8	6.3	9.8
5	22.5	22.3	22.8	22.3	22.7
6	13.1	13.6	10.8	13.6	14.1
7	21.0	22.6	21.0	22.6	19.1
8	15.0	15.8	16.1	15.8	13.3
9	10.0	10.2	11.2	10.2	8.9
10	2.0	1.9	2.7	1.9	1.4
3-2	9.1	7.4	9.5	7.4	10.7
5-4	29.9	28.4	28.6	28.4	32.5
7-6	34.1	36.2	31.9	36.2	33.2
10-8	26.9	27.9	30.0	27.9	23.6

ניתוח מעמיק יותר של קבוצות המוצא השונות ביישובים ובאשכולות מחדד עוד את התמונה: הממצא הבולט הוא, שיישובים שבהם רוב של יוצאי אסיה-אפריקה, מעל ל-50 אחוז מאוכלוסיית היישוב, מדורגים בתחתית ובאמצע הסקלה של האשכולות ואינם מגיעים אף לאשכול השביעי: מתוך 15 יישובים אלה, הרי בקבוצת היישובים, שבהם למעלה מ-60 אחוז יוצאי אסיה-אפריקה, כלולים 6 יישובים המשתייכים לאשכולות 3-6. ביישובים אלה כ-65 אלף נפש, ומתוכם הרוב, 53 אלף, נמצא בשלושה יישובים, שהם גם יישובי פיתוח. בהמשך לכך, לגבי הקטגוריה של 50-60 אחוז יוצאי אסיה-אפריקה – כאן נכללים 9 יישובים, המשתייכים לאשכולות 2 עד 6, ו-8 מתוכם הם יישובי פיתוח. ביישובים אלה אוכלוסייה בת כ-150 אלף נפש.

גם ביישובים, שבהם קטגוריית יוצאי אסיה-אפריקה היא בין 40 ל-50 אחוז באוכלוסייתם, אמנם לא רוב, אך שיעור משמעותי, לא נמצא יישובים השייכים בדירוגם לאשכולות 8-10, אלא הטווח הוא אשכולות 3-7. בקטגוריה זו כלולה אוכלוסייה רחבה מאד של כמיליון יהודים ב-29 יישובים. רוב האוכלוסייה ורוב היישובים (למעלה מ-75 אחוז) נמצא באשכולות 5-3 ואיננו עולה גבוה יותר בדירוג.

לגבי יוצאי אירופה-אמריקה התמונה מורכבת בעקבות העלייה. ב-18 יישובים קיים רוב (מעל 50 אחוז) של יוצאי אירופה-אמריקה וכלולה בהם אוכלוסייה בת כחצי מיליון יהודים. בשני יישובים השיעור אף עולה על 60 אחוז, אלה יישובים ששיעור יוצאי אירופה-אמריקה היה גבוה בהם גם טרם העלייה מחבר המדינות לשעבר – כרמיאל ונצרת-עילית. יישובים אלה, אף ששיעור העולים בהם גבוה מדורגים באשכולות 5-6.

לגבי 16 היישובים, שבהם השיעור הוא 50-60 אחוז, פריסת היישובים נעה אמנם בין אשכולות 3 ועד 10, אולם באשכול 3 שני יישובים קטנים בלבד (3 אחוז מן האוכלוסייה ב-16 היישובים). לכן כמעט כל היישובים ממוקמים מאשכול 5 ומעלה, בהם לדוגמא, העיר ערד באשכול 6, או חיפה והקריות, קרית ביאליק וקרית מוצקין, השייכות לאשכול 7. ערים אלה קלטו עלייה בהיקף רחב אך היה בהן שיעור גבוה של יוצאי אירופה-אמריקה גם לפני כן.

לגבי הדומיננטיות של קבוצת **מוצא** ישראל ביישובים – מסתבר כי רק בשני יישובים שיעורם של ילידי ישראל דור שני עולה על 50 אחוז באוכלוסיית היישוב – המושבה נצרת וביתר עלית, העיר החרדית. שני יישובים אלה מייצגים שני קצוות בדירוג היישובים, נצרת השייכת לאשכול 10 וביתר עלית לאשכול 2. הם מייצגים, שני קצוות של מעמד ורמת חיים בישראל של שתי קבוצות אוכלוסייה שונות.

קטגוריה רחבה יותר של כל היישובים, שבהם למעלה מ-40 אחוז מאוכלוסייתם הם ממוצא ישראל, חושפת עוד את התופעה הזו של שני הקצוות. הקטגוריה כוללת 20 יישובים יהודיים, שבהם אוכלוסייה בת כמעט 200 אלף נפש. מצד אחד, 14 יישובים מתוכם שייכים לאשכולות 8-10, כולם יישובים קטנים, עד 10,000 נפש, ובהם מספר יישובים ישראלים ותיקים מאד כמו לדוגמא מטולה, ראש פינה, וכפר תבור, ומספר יישובים צעירים, יחסית, כמו מכבים-רעות ושוהם.

בצד השני של היישובים נמצאים 6 יישובים באשכולות הנמוכים, ש-5 מתוכם מאופיינים בהיותם יישובים דתיים-חרדים. בולטת במשקלה העיר בני-ברק, ששיעור מוצא ישראל בה 42 אחוז, והיא מדורגת מעמדית באשכול 3. גם העיר עמנואל מדורגת באותו אשכול. כן נכנסות לקטגוריה זו של מוצא ישראל גם בית-אל, עמנואל וקדומים. יישובים אלה שייכים לאשכולות 5-6 ואינם דומים בדירוגם המעמדי ליישובים "חילוניים" חדשים שהוקמו באותן תקופות. פירוק המדד לגורמיו יכול להראות שההבדל העיקרי בין שתי הקבוצות הוא ההכנסה למשפחה ומספר הילדים.

(2) ותק ומעמד. בכל ארצות ההגירה מהגרים חדשים נעים כלפי מטה בסולם המעמדי. גם בישראל מראה התפרסותם המעמדית של העולים הטיה כלפי מטה לעומת כלל האוכלוסייה היהודית. באשכולות 2-3 חלקם של העולים איננו גבוה במיוחד, אלא דומה לממוצע, ואף נמוך מחלקם של יוצאי אסיה-אפריקה. רוב העולים חיים ביישובים שבאשכולות האמצעיים 4-5 וגם 6-7, 38 אחוז בכל אחת מהקבוצות. כלומר, 75 אחוז מן העולים השתלבו באשכולות 4-7, לעומת יתר קבוצות האוכלוסייה היהודית שכ-60 עד 65 אחוז מהם נמצא בדרגות אלה. ההטיה כלפי מטה של העולים בולטת בעיקר ביישובים המדורגים באשכולות הגבוהים 8-10. לא יותר מכ-15 אחוז מבין העולים נמצאים בדרגות אלה.

לוח 8. התפרסות העולים באשכולות, לפי מוצא העולים, 1999 (אחוזים)

אשכול	עולים	חבר המדינות	אתיופיה	אחרים
סך-הכל	100.0	100.0	100.0	100.0
3-2	9.7	10.3	11.8	4.5
5-4	37.6	37.4	36.8	39.3
7-6	37.9	38.5	47.4	29.0
10-8	14.8	13.8	4.0	27.1

בקרב אוכלוסיית העולים, כמו בקרב כלל האוכלוסייה, נמצא קשר בין המוצא לבין אופן ההתפלגות בין האשכולות. העולים בקטגוריות "אחרים" הם ברובם עולים מארצות המערב ופריסתם דומה לזו של הוותיקים יוצאי אירופה-אמריקה. שיעורם נמוך מאד באשכולות הנמוכים ומגיע לכדי 27 אחוז באשכולות הגבוהים, זהה לזה של הוותיקים יוצאי אירופה-אמריקה.

העולים מחבר המדינות לשעבר ומאתיופיה נוטים כלפי מטה. שיעורם באשכולות הנמוכים דומה לזה של יוצאי אסיה-אפריקה ושיעורם של יוצאי אתיופיה אף גבוה יותר במקצת. לעומת זאת, שיעורם באשכולות הגבוהים נמוך בהרבה מזה של יוצאי אסיה-אפריקה הוותיקים.

תמונת הפריסה של העולים מאתיופיה מעניינת. ההבדל העיקרי בינם לבין התפרסות עולי חבר המדינות לשעבר ניכר בעיקר באשכולות הגבוהים שם אין הם מגיעים אפילו ל-5 אחוזים. אין לפרש התפלגות זו כסימן להשתלבות עולי אתיופיה אלא כתוצאה של מדיניות הקליטה. בניגוד למדיניות של קליטה ישירה של עולי חבר המדינות לשעבר עולי אתיופיה כונו למקומות יישובם. אין ספק שניתן לראות בהתפרסות זאת מידה מסוימת של הצלחת המדיניות, באשר נמנע ריכוזם של יוצאי אתיופיה ביישובים הסובלים מרמת חיים נמוכה וקליטת העולים האלה היתה יכולה להיות מעמסה שאין היישובים יכולים להתמודד אתה. אולם יש בתמונה זו גם מידה של אשליה המתגלה אם בודקים את מקומות מגוריהם של העולים. במקומות רבים הם גרים בשולי היישובים, רבים למדי בסוגי דיור זמניים. גם זאת דוגמה של 'לחיות על יד ולא יחד'. אם נקבל את דעתם של איילון, בן-רפאל ויוגב נוכל לומר, שגם זאת צורה של קליטה. ביישובים באשכולות 6-7 למשל ייהנו העולים משירותים טובים יותר, ימצאו הזדמנויות מגוונים של עבודה ושל מפגשים מגוונים ויחשפו להשפעות תרבותיות שונות.

לוח 9. שיעור העולים באוכלוסיית היישובים לפי האשכולות²³

אשכול	אחוזים
סה"כ	18.0
1	-
2	26.7
3	19.3
4	26.1
5	18.8
6	27.2
7	17.2
8	13.2
9	8.0
10	1.7
3-2	20.1
5-4	20.5
7-6	21.0
10-8	10.4

אין ספק כי ההתפרסות של העולים ביישובים שינתה את ההרכב העדתי של האשכולות ומעניין להצביע על חלקם היחסי ביישובים לפי האשכולות. מסתבר כי העולים מהווים כחמישית מאוכלוסייתם של האשכולות הנמוכים והאמצעיים. רק באשכולות הגבוהים, מקבץ אשכולות 10-8, חלקם יורד לכדי כ-10 אחוז מן האוכלוסייה. כאן מעניינת יותר, דוקא, התמונה המפורטת לכלל האשכולות: לגבי אשכולות 6-2 קיימת תנודתיות מסוימת בחלקם של העולים ביישובים הנכללים, אולם מאשכול 6 ומעלה מגמת הירידה בחלקם של העולים באוכלוסיית האשכול היא בולטת וחדה, מרמה של 27 אחוז מן האוכלוסייה של אשכול 6 עד לפחות מ-2 אחוז מאוכלוסיית האשכול העשירי. באשכול השני שבו כ-27 אחוז מן התושבים הם עולים חלקם גבוה יותר מחלקם של יוצאי אסיה-אפריקה ומחלקם של יוצאי אירופה-אמריקה הוותיקים. היות שמדובר במעט יישובים, יישובי פיתוח, ברור כי תוספת העולים ליישובים אלה הגדילה את אוכלוסייתם שהיתה קפואה במשך זמן רב.

הזכרנו כי העולים תרמו מעל ארבעים אחוזים ליישובים כאור עקיבא, שדרות ומעלות תרשיחא וכך גם מעל שלושים אחוזים לאופקים, קרית-גת ושלומי. אבל העולים תרמו גם להגדלתם של יישובים קצת יותר מבוססים מיישובי הפיתוח שהזכרנו, כמו אשקלון, נצרת-עילית, אשדוד, ערד כרמיאל וקרית-ים. גם יישובים מעבר לקו הירוק כמו קצרין ואריאל נהנו מתוספת של עולים בהיקף משמעותי – בשני יישובים אלה 34 אחוז של התושבים הם עולים.

השיטה של קליטה ישירה של עולים, שבה ניתנה לעולים מחבר המדינות האפשרות לבחור באופן עצמי את היישוב, איפשרה פריסה מעניינת ביישובים. שני הגורמים אשר השפיעו על הבחירה היו מחירי

²³ מספרי העולים, המדווחים לפי רמת יישוב, הם עד דצמבר 1997. הם חושבו, לכן, ביחס לאוכלוסיית היישובים במועד זה. הדירוג של היישובים נובע מהפרסום המתמייחס לאוכלוסיית המיפקד.

הדירות לקנייה או השכרה והסיכויים למציאת עבודה. זו כנראה הסיבה לכך, שהגוש הגדול ביותר של העולים, כ-50 אלף מעולי חבר המדינות התיישב בחיפה וכ-40 אלף בבאר-שבע. יוקר הדירות גרם לכך שרק כשלושים וחמישה אלף בחרו בתל-אביב ופחות מזה בחרו בירושלים. לעומת זה קבוצות גדולות למדי של עולים מתרכזות מסביב לתל-אביב, באשדוד נתניה, בת-ים, אשקלון, פתח-תקוה וראשון-לציון. איך ניתן בכל זאת להסביר את בחירתם של עולים בעיירות פיתוח השייכות לאשכולות 2 ו-3?²⁴ טוען שלישישבים אלה הגיעו קבוצות חלשות של מבוגרים, משפחות חד-הוריות וקבוצות אחרות שלא ציפו להשתלב בשוק העבודה התחרותי. עבורם בית זול מבנייה ציבורית היווה פתרון מתאים. הם קיוו גם שבמקומות אלה קיימים שירותי רווחה נגישים. ייתכן שזה מסביר גם את הממצא כי "עולים המתגוררים בעיירת פיתוח מרוצים יותר מעולים בשכונות עירוניות ותיקות לגבי תחומי קליטה שונים"²⁵. ממצא זה נכון בעיקר בקרב בעלי השכלה גבוהה. בנוסף לכך, המעמד החברתי של העולים בישראל נתפס חיובי יותר בעיני עולים החיים בעיירת פיתוח ובאופן חיובי פחות בעיני עולים בשכונות הערים.

ייתכנו לכך הסברים רבים – ייתכן כי ההבדל בין רמת ההשכלה הממוצעת בעיירת הפיתוח לבין השכלתם של העולים מגבירה את הערכתם העצמית. ייתכן כי נפתחו בפניהם הזדמנויות לעסוק במקצועות הדרושים בעיירות אלה, אך קשה היה למצוא מועמדים מקבוצות חזקות אחרות שהיו מוכנים לבוא לשם.

סיכום

עבודה זו מבוססת על ההנחה שהמרחב הבנוי הוא חלק אינטגרלי ביצירת החיים החברתיים, בעיצוב הפעילויות החברתיות ובהיווצרות הזדמנויות לסיפוק צרכיה ושאיופיה של האוכלוסייה המקומית. הנתונים עליהם מתבססת העבודה הם רק של אזרחים ישראליים ולא נלקחו בחשבון תושבים חוקיים או לא חוקיים שאינם אזרחים.

הניתוח הסב סביב שני היבטים, היבט של הפרדה לעומת עירוב והיבט של דירוג. ניתן לראות את נושא ההפרדה בתור תהליך של קביעת גבולות מרחביים אופקיים של שייכות קבוצתית ואת הדירוג כמשתנה אנכי יחסי של סטטוס. התמונה המוצגת מבוססת על יישובים וקבוצות ואינה מתחשבת בהגירה בין היישובים שתוצאתה שינויים בהרכב האישי של היישובים. יש לקחת בחשבון שגבולות ההפרדה הם יציבים יותר מאשר גבולות הסטטוס. הגירה מיישוב ליישוב, גם כשזו תנועה לכיוון שיפור הסטטוס, תמשוך את המהגרים להתיישב בקרב או בקרבת קבוצות השייכות שלהם. דירוג היישובים לפי סולם מעמדי יוצר סולם מלאכותי שעיקרו המקום היחסי של כל יישוב. אמנם השתמשנו במונחים כמו 'רמת חיים גבוהה או נמוכה' הכוונה היא יחסית. גם אם רמת החיים תעלה בהרבה בכל החברה הישראלית עדיין אפשר יהיה לדרג יחידות חברתיות לפי קריטריונים מדידים כבעלות רמת חיים גבוהה יותר או פחות.

יישוב אינו מהווה בהכרח קהילה, במובן של יחידה חברתית צפופת קשרים ורגשות של שייכות כוללת. תופעה כזאת תהיה שכיחה יותר ביישובים קטנים בעלי המשכיות חברתית או בתת-חלוקות אזוריות-שכונתיות ביישובים גדולים יותר. נוכחות יום-יומית המשכית והזדמנויות תכופות למפגשים מגבירים את האפשרות של היווצרות רשת קשרים צפופה. מרחבים ציבוריים ומוסדיים העומדים לרשות האוכלוסייה מהווים הזדמנויות למפגשים ולהיכרות כלשהי בלי המחויבות המלווה מפגש במרחב הפרטי. ניתן לחיות 'על יד' ולא 'עם'. כלל לא ברור מהי חשיבותה של קהילתיות מבחינת תפקודו של יישוב.

²⁴ ליפשיץ, 1996.

²⁵ ראה: בן רפאל, אולשטיין וגייסט, 1994.

השתייכות קהילתית אינה מוגבלת למרחב גיאוגרפי ורוב האנשים בחברה המודרנית משתייכים לקהילות אחדות בעלות גבולות מטושטשים יותר מאשר הגבולות של המרחב הבנוי. היחס למרחב הבנוי יכול להיות אינסטרומנטלי בלבד כמוצר צריכה של מגורים ושירותים. הצורך החברתי-תרבותי יכול להתממש בתת-קהילה בתוך היישוב או בקהילות אחדות מחוצה לו כפי שאנחנו עדים לכך ביישובים רבים. אולם איכות החיים המקומית תהיה תלויה במידה לא מועטה בתשתית ערכית תרבותית של 'אזרחות מרחבית' שמשמעותה ראיית המרחב הפרטי כחלק מהמרחב הכללי הכולל את האזורים הפרטיים של אחרים ואת המתחמים הציבוריים. על בסיס זה גם 'לחיות על יד' יכול להבטיח תפקוד תקין של היחידה המקומית. היווצרותן של תת-קהילות סולידריות בתוך יישוב יכולה כאמור לספק את הצרכים החברתיים של התושבים ובכך להעלות את רמת היציבות המקומית ולהגביר את שביעות רצונם של התושבים. אולם בריכוז טריטוריאלי של קבוצות סולידריות טמונה סכנה של קונפליקט כשכל קבוצה רוצה "לכבוש" מרחב ו/או להשתלט על מרחבים ציבוריים.

משתנה הלאום הוא המפריד החזק ביותר. כדי לא להיכנס לפירוט יתר ולפולמוס של הגדרות השתמשנו בהכללה של יהודים מול לא-יהודים והראנו שמעל לשלושה-רבעים של היהודים ושל הלא-יהודים חיים ביישובים נפרדים. נתונים פחות חד-משמעיים רמזו על כך שגם ביישובים המעורבים ישנה נטיית התרכזות בשכונות נפרדות. רבינוביץ (1997) מתאר רמות שונות של חומרת הפירוד בנצרת-עילית. הוא גם מתאר את ההפרדה בין "אזרחות" ואף קשרים אישיים כלשהם של ערבים הגרים בנצרת-עילית היהודית לעומת קשריהם הקהילתיים בנצרת הערבית.

נבדקו גם קריטריונים נוספים של הפרדה. באוכלוסייה הלא-יהודית נבדקה נטייתן לפתיחות או סגירות במרחב של הקבוצות הדתיות, המוסלמית, הנוצרית והדרוזית. באוכלוסייה היהודית נבדקו מוצא וותק. ההפרדה לפי קריטריונים משניים אלה חלשה יותר מגבולות ההפרדה הראשוניים של לאום.

ההיבט השני של דיוננו הוא הדירוג המעמדי של היישובים. כמו בכל דירוג גם במקרה זה התקבל סולם מדורג מנמוך ועד גבוה. החומרה שבממצאי הדירוג איננה באפשרות לדרג את היישובים אלא במכלול המשתנים שיש ביניהם מתאם. כשהיישובים מדורגים נמוך הם נוטים להיות נמוכים מבחינת אשכול של מאפיינים של רמה ואיכות חיים. התמונה מחמירה כשמתברר הקשר בין הדירוג לבין משתני ההפרדה. לאום, מוצא וותק קשורים בצורה מובהקת למעמד מרחבי. אם מסתכלים על השילוב של שני היבטים אלה הגבולות שנראו מטושטשים בולטים יותר. הקשר הזה מעורר את השאלה האם הדירוג המעמדי הוא שמקבע את ההפרדה או ההפרדה היא אשר מחזקת את המעמדות של היישובים. ההפרדה, גם כשיש לה פן רצוני, יכולה להיתפס כמאפיין מפלה נוסף המעורר רגשות של קיפוח²⁶. המעמד המרחבי מהווה קו נוסף בתמונה הסטריאוטיפית של קבוצת אוכלוסייה. שאלה חשובה היא, האם אפשר לפרק את אשכול המאפיינים ומהו אותו משתנה אשר יכול לשמש כגורם מפתח לשינוי. יש להפריד בין מעמדו של יישוב מסוים לבין מעמדם של התושבים בו. לאור מוביליות גיאוגרפית רבה ייתכן שיישובים ברמה הנמוכה הם כעין 'בית מעבר' זמני ללא כוונה של השתקעות בהם. גם במצב זה עדיין אפשר שהמוביליות פוסחת על חלק מתושבי היישובים המדורגים נמוך וכך הם הופכים לבתי מחסה לאוכלוסייה חלשה שמצבם אף מחמיר בגלל זמניותה של האוכלוסייה החזקה יותר.

הממצאים של עבודה זו מעלים שאלות בעלות חשיבות חברתית רחבה שרצוי לדון בהם דיון מעמיק יותר: **שאלת ההשלכות החברתיות של הפירוד.** האם רצוי והאם אפשר לעודד מדיניות של פלורליזם תוך הפרדה מרחבית או פלורליזם של עירוב? כעת אין המדיניות עקבית לגבי כל המגזרים. נדמה שיש הסכמה לפירוד על בסיס לאום בין יהודים ולא-יהודים ויש נכונות לקבל דרישות של הפרדה בין החרדים והחילוניים היהודים. לעומת זה יש ניסיון מסוים לחזק את העירוב בין ותיקים ועולים ופחות התעניינות בעירוב של קבוצות מוצא באוכלוסיית העולים.

²⁶ יפתחאל, 1998

ההשלכות החברתיות של המתאם בין מוצא, ותק ודירוג היישובים. המשתנים עליהם בנוי סולם האשכולות הם אלה אשר משמשים בדרך-כלל את הדירוג המעמדי המקובל. הראנו רמז לכך שמתאם זה נחלש אצל ילידי הארץ, אבל סוג הנתונים שעבדנו אתם אינו מאפשרים להסיק מסקנות ברורות. אם זה נכון, אז השאלה היא, האם מספיק לצפות ש"הזמן יעשה את שלו" או רצויה מדיניות פעילה להקטנת המתאם בין הגורם המעמדי המרחבי לבין משתני הוותק והמוצא.

מאפייני היישובים לעומת מאפייני תושביהם. בעבודה זו הדגש היה על תושבי היישובים ולא על רמתם של היישובים. לא היו בידינו נתונים או מדדים שידרגו את היישובים מבחינת הרווחה ואיכות החיים שהם מעניקים לתושביהם. ביוב, מדרכות, תחבורה, שירותים נגישים המותאמים לצורכי התושבים. מדד הדירוג בו השתמשנו אינו כולל משתנים סביבתיים. אמנם בדרך-כלל יש קשר בין מצבם החברתי-כלכלי הפרטי של התושבים לבין איכות הרווחה הציבורית היישובית אולם ייתכן שקשר זה אינו הכרחי. ההנחה מאחורי התכניות של שיקום שכונות היתה, שאפשר להבטיח איכות חיים נאותה ביישוב שתושביו אינם נמנים עם השכבות המבוססות.

נספח ומקורות

נתוני מפקד האוכלוסין והדירור 1995 הם בסיס עיקרי לעבודה. נתונים סטטיסטיים נוספים מבוססים על פרסומים מאוחרים יותר של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. רשימת היישובים העירוניים כוללת 203 יישובים, עיריות ומועצות מקומיות, שבהן נכללים 91 אחוז מאוכלוסיית ישראל (לא נכללים יישובים קטנים, כפריים כגון מושבים ומושבים שיתופיים, קיבוצים, יישובים קהילתיים, כפרים, מצפים ומאהלים בדויים. כל אלה – כ-9 אחוזים מכלל ישראל מונים כחצי מיליון נפש).

הפרסום המיוחד של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, איפיון הרשויות המקומיות ודירוגן לפי הרמה החברתית-כלכלית של האוכלוסייה, היווה מקור לחלק השני של העבודה, המנתח את הקשר בין דירוג היישובים לבין קבוצות האוכלוסייה בישראל. (פרסומים מיוחדים 1039 ו-1118). המדד שהתקבל במחקר של הלשכה משקף את הרמה החברתית-כלכלית של אוכלוסיית הרשות המקומית. הרשויות סווגו ל-10 קבוצות הומוגניות על בסיס המדד. המשתנים שנבחרו בעבודת הלמ"ס כללו את התחומים העיקריים של דמוגרפיה, רמת חיים, השכלה וחינוך, תעסוקה ואבטלה, וגימלאות. פירוט נוסף לגבי המשתנים שנכנסו לעיבוד ולגבי המתודולוגיה ראה פ"מ 1118, עמ' 17-26.

בספרות המתודולוגית יש ביקורת לא מועטה על הבעייתיות של ניתוח גורמים ויחד עם זה מחקרים רבים ממשיכים לעתים להשתמש בו. אנו החלטנו להשתמש באשכולות הדירוג מפני שהוא מהווה מסגרת נוחה להרחבה ובהיותו החומר הזמין והמעודכן ביותר המתייחס בצורה שיטתית לכל היישובים בקטגוריה המוגדרת.

מקורות

- בן-רפאל, א., אולשטיין, ע. וגייסט, ע., (1994), היבטים של זהות ושפה בקליטת עולי חבר המדינות העצמאיות, ירושלים: האוניברסיטה העברית – בית-הספר לחינוך.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (למ"ס), **שנתון סטטיסטי לישראל**, שנים שונות.
- (1996), אפיון הרשויות המקומיות ודירוגן לפי הרמה החברתית-כלכלית של האוכלוסייה ב-1995, פרסום מיוחד 1039.
- (1999), אפיון הרשויות המקומיות ודירוגן לפי הרמה החברתית-כלכלית של האוכלוסייה ב-1999, פרסום מיוחד 1118.
- פרסומי מפקד האוכלוסין והדירור 1995, פרסומים שונים.
- המשרד לקליטת העלייה, (1998), קובץ נתונים על קליטת העלייה ביישובים בתקופה 1989-1997. חסון, ש., (1998), דפוסים גיאוגרפיים של הגירה פנימית בקרב עולי חבר המדינות בראשית שנות התשעים, בתוך מ. סיקרון וא. לשם (עורכים), **דיוקנה של עלייה**, ירושלים: הוצאת מאגנס (290-270).
- יפתחאל, א., (1998), אי-שוויון זה עניין של גיאוגרפיה, **פנים**, מס' 4 (32-42).
- נועם, ג., (עורכת), (1994), **הישגים ואתגרים בקליטת עולי אתיופיה: תרומת המידע והמחקר להערכת תהליך הקליטה**, ירושלים: גוינט-ברוקדייל.

Ayalon, H., Ben-Rafael, E., Yogev, A., (1993), **Community in Transition: Mobility, Integration, and Conflict**, Westport, Connecticut: Greenwood Press.

- Bar-Yosef, R., (1968), De-socialization and Re-socialization: The Adjustment of Immigrants, **International Migration Review**, 2, 6, 27-45.
- Boden, D., Molotch, H. L., (1994), The Compulsion of Conformity, in **NowHere Space, Time and Modernity**, in R. Friedland and D. Boden (eds.) Berkeley: U. of California Press.
- Goffman, E., (1968), **Asylums**, Harmondsworth: Penguin.
- Granovetter, M. (1985), **Getting a Job: A Study of Contacts and Careers**, Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Lipshitz, G., (1996), **Absorption of Immigrants from the Former Soviet Union in Israel 1990-1995: The Housing and Employment Dimensions of Regional Development**, Israel: Ministry of Immigrant Absorption, Planning and Research Division.
- Massey, D., (1994), **Space, Place and Gender**, Cambridge: Polity Press.
- Portes, A., Jensen, J. (1989), The Enclave and the Entrants: Patterns of Ethnic Enterprise in Miami Before and After Mariel, **American Sociological Review**, 54: 929-49.
- Roberts, B., (1995), Socially Expected Duration and the Economic Adjustment of Immigrants, in **The Economic Sociology of Immigration: Essays on Networks, Ethnicity, and Entrepreneurship**, in Portes, A. (ed.) New York: Russel Sage.
- Rabinowitz, D., (1977), In and Out of Territory, in **Grasping Land: Space and Place in Contemporary Israeli Discourse and Experience**, E. Ben-Ari and Y. Bilu, Albany: State U. of New York Press.
- Sack, D. R., (1992), **Place, Modernity, and the Consumer World: A Relational Framework for Geographical Analysis**, Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Semyonov, M., (1981), Effects of Community on Status Attainment, **The Sociological Quarterly**, 22, (Summer 1981) 359-372.
- , (1988), Bi-ethnic Labor Markets, Mono-ethnic Labor Markets, and Socio-economic Inequality, **American Sociological Review**, 53, (April) 256-66.
- Sibley, D., (1995), **Geographies of Exclusion: Society and Difference in the West of London**: Routledge.
- Urry, J., (1995), **Consuming Places**, London: Routledge.